વકીલ ધનાભાઈ હ. પટેલ
ઠે. સ્વામિનારાયણ મંદિર પાસે.
મુ. કડી તા. કડી (ઉ. ગુ)
વકીલ ધનાભાઈ હ. પટેલ
ઠે. સ્વામિનારાયણ મંદિર પાસે.
મુ. કડી તા. કડી (ઉ. ગુ)

'ભા'નો જીવનમંત્ર : 'કર ભલા, તો હોગા ભલા'

ધરતી

છગનભા અંક

વર્ષ : ૪ અંક : ૯ એપ્રિલ : ૧૯૫૧

છેલ્લું વચન

'મેં છેલ્લું વચન છગુભા પાસે એવું લીધું હતું કે છોકરીઓ માટે આવી (પાટીદાર આશ્રમ, કડીના જેવી) બોર્ડીંગ કરાવ્યા વગર મરવું નહિ. પણ એ વચન તેઓ પાળી ન શકયા.'

—સ્વ. ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઇ

સ્વ. છગનલાલ પીતાંબરદાસ
દહોત્સર્ગ : સને ૧૯૪૩

૧૯૩૪ | કન્યા વિદ્યાકુંજ ,, છાત્રાલય | બંધ ૧૯૩૭
ગુજરાત ગોશાળા | સને ૧૯૨૮
ઉદ્યોગવર્ગો | ૧૯૨૫
સર્વવિદ્યાલય ૧૯૨૨
વિદ્યાર્થી આશ્રમ ૧૯૨૦
ક. પા. કેળવણી ઉ. મંડળ [કડી] ૧૯૧૯

જન્મ : સને ૧૮૬૩
છગનભાનું જીવનકાર્ય

તંત્રી :
ગોપાલદાસ મોહનદાસ ગાંધી
[પ્રમુખ : ઉત્તર ગુજરાત પાટીદાર મંડળ]
સહતંત્રીઓ :
પ્રભાતકુમાર દેસાઇ, બી. એ. ચોકસી ધરમચંદ શિવલાલ પટેલ
પ્રભુદાસ શાંતિદાસ માસ્તર

એપ્રિલ : ૧૯૫૧ **અનુક્રમ** છગનભા અંક

અનુક્રમ

૧	'તિમિર ગયું ને જ્યોતિ પ્રકાશ્યો'	૧
૨	'ભા'ના અંતિમ કાર્યની યાદમાં	૪
૩	ફરી ફરીને જયનાદ ગાશે ...	૫
૪	અર્ઘ્ય	૬
૫	શ્રી છગનભા—એક કેળવણીકાર ...	૭
૬	કીમિયો	૮
૭	એ તપસ્વી	૯
૮	એક સ્મરણાંજલિ	૧૨
૯	એકના નહિ, અનેકના ભા ...	૧૪
૧૦	મુમુક્ષુ	૧૬
૧૧	બે પ્રસંગો	૧૮
૧૨	કર્મયોગી છગનભા	૧૯
૧૩	વ્યાવહારિક તત્ત્વવેત્તા	૨૨
૧૪	જ્યોતિ જલતી રાખજે	૨૫
૧૫	પૂજ્ય 'ભા'કી યાદમેં	૨૬
૧૬	વિનંતિ	૨૮–૨
૧૭	કડીને આંગણે કાર્યક્રમ	૨૮–૩
૧૮	છગનભાની જીવનસુવાસ ...	૨૯
૧૯	પરિષદ્‌ના પ્રમુખ	૩૧
૨૦	આપણા જ્યોતિર્ધર	૩૩
૨૧	છગનભાની સંસ્કાર પ્રતિભા ...	૩૬
૨૨	કર્મયોગી	૪૨
૨૩	સંસ્થાના બે તપસ્વીઓ ...	૪૪
૨૪	મારા 'ભા'	૪૮
૨૫	શિક્ષણદાતા	૫૩
૨૬	'ભા'નો સંદેશો ગામડે ગામડે પહોંચાડો	૫૬
૨૭	નવો ફાલ ભાના સંસ્કાર ઝીલે	૫૮
૨૮	છગનભાનો સંદેશો	૫૯
૨૯	'ભા'નાં મીઠાં સંસ્મરણો ...	૬૦
૩૦	પરિષદ્‌ની મજલ	૬૨

વકીલ ધનાભાઈ હ. પટેલ
ઠે. સ્વામિનારાયણ મંદિર પાસે.
મુ. કડી તા. કડી (ઉ. ગુ)

જાહેર નિમંત્રણ

શ્રી કડવા પાટીદાર પરિષદ્

૧૭મું અધિવેશન

તા. ૨૯-૩૦ એપ્રિલ ૧૯૫૧ સ્થળ : પાટીદાર આશ્રમ, મુ: કડી

શ્રી કડવા પાટીદાર પરિષદ્‌નું ૧૭મું અધિવેશન કડી મુકામે શ્રી સં. ૨૦૦૭ના ચૈત્ર વદ ૮ ને ૯ તા. ૨૯-૪-૫૧ને રવિ તથા તા. ૩૦-૪-૫૧ને સોમવારના રોજ જ્ઞાતિ ઉન્નતિમાં રસ લેનાર જાણીતા શેઠશ્રી મણિલાલ હરજીવનદાસ (લેંગ્લી)ના પ્રમુખપદે ભરવાનું છે તો તે પરિષદ્‌માં જ્ઞાતિના નવા-જૂના કાર્યકરો, સામાજિક કાર્યમાં રસ લેતા જ્ઞાતિના તમામ સદ્‌ગૃહસ્થો અને જ્ઞાતિના કોઈપણ ક્ષેત્રમાં રસ લઈ કામ કરનાર સર્વ ભાઈ-બ્હેનોને પધારવા ભાવભીનું નિમંત્રણ છે અધિવેશનને સફળ બનાવવા તમામ જ્ઞાતિબંધુઓને પરિષદ્‌માં મોટી સંખ્યામાં હાજર રહી સંપૂર્ણ સાથ, સહકાર અને દોરવણી આપવા આગ્રહ ભરી વિનંતિ છે.

આ અધિવેશન સાથોસાથ શ્રી કડવા પાટીદાર આશ્રમના અને સર્વ વિદ્યાલયના જૂના-નવા વિદ્યાર્થીઓનું ૫ મું સ્નેહસંમેલન પણ યોજવામાં આવેલું હોઈ સોનામાં સુગંધ ભળી છે. વળી એ સંસ્થાઓના પ્રાણ પિતા છગનભાની કાયમી યાદગીરી માટે 'ભા' બસ્ટની ઉદ્‌ઘાટન વિધિનો સમારંભ યોજવામાં આવ્યો હોઈ ત્રિવેણી સંગમની શોભા થઈ છે. આવા ગૌરવભર્યા પ્રસંગે સૌ જ્ઞાતિ હિતેચ્છુઓને અચૂક પધારવા હાર્દિક આમંત્રણ છે.

પરિષદ્‌માં જે ભાઈ-બ્હેન હાજર રહેવાનાં હોય તેઓએ અગાઉથી નીચેના સરનામે લખી જણાવવું કે જેથી જે તે વ્યવસ્થા થઈ શકે. ઠરાવો તા. ૨૫-૪-૫૧ સુધીમાં મોકલી આપવા વિનંતિ છે.

કડી આવવા માટે રેલ્વે સગવડ ઉપરાંત કલોલથી તથા ડાંગરવાથી કડીની મોટર સર્વીસો ચાલુ છે જે ગાડીના સમયાનુકુળ છે.

કાર્યક્રમ માટે જુઓ:— પાનું ૨૮-૩

પરિષદ્ અંગેનો તમામ પત્રવ્યવહાર નીચેના સરનામે કરવો—

મંત્રી, કડવા પાટીદાર પરિષદ્
C/o કડવા પાટીદાર આશ્રમ. સ્ટેશન સામે, કડી.

લિ૦ સ્વાગત સમિતિ

પૂજ્ય છગનભા

જન્મ : તા. ૧૧-૧૧-૧૮૬૩] * [દેહાંત : તા. ૨૨-૧૨-૧૯૪૦

વર્ષ : ૪ અંક : ૯ એપ્રિલ : ૧૯૫૧

તંત્રી સ્થાનેથી—

'તિમિર ગયું ને જ્યોતિ પ્રકાશ્યો'

કડીને આંગણે એક ધન્ય પ્રસંગ ઉભો થયો છે. બે દાયકા જેટલો સમય અનેક અંતરાયો વટાવીને જલપ્રવાહની માફક વહી ગયો અને ફરીથી સ્વ. છગનભાની તપોભૂમિ કડીમાં પરિષદ્‌નું સત્તરમું અધિવેશન મળે છે. એ તપોભૂમિના તપસ્વીને શાશ્વત શાંતિમાં પોઢી ગયે પણ દસ વર્ષ વીતી ગયાં છે. આ પરિષદ્‌માં આપણે તેમની પ્રતિમા ખુલ્લી મૂકી ભાવભરી અંજલિ આપીશું. કડીને માટે, સમાજને માટે અને સારાય ગુજરાતને માટે ગૌરવનો એ પ્રસંગ છે.

તિમિર ગયું ને જ્યોતિ પ્રકાશ્યો

ચાલીસ વર્ષ પહેલાં આપણો સમાજ કાજળકાળા અંધકારમાં આમથી તેમ અટવાતો હતો. અજ્ઞાન, વહેમો અને કુરુઢિયો ઊંડી જડ ઘાલીને આપણા

સમાજની શક્તિનું શોષણ કરી રહ્યાં હતાં, અને સમાજ નિર્ધન બની રહ્યો હતો. એક ગાડરીયા પ્રવાહની માફક આપણો સમાજ ખોટા વ્યવહારની ઊંડી ખાઈમાં ગબડયે જતો હતો. સૌ એ ખીણમાં હોમાતું. કોઈ ચૂં કે ચાં કરતું નહિ. કોઈ માર્ગ બદલતું નહિ. સમાજની ધાક એવી હતી કે કોઈ માર્ગ બદલવા હિંમત કરતું નહિ. ચોપાસ ગાઢ અંધકાર છવાઈ ગયો હતો.

એ કાળમીંઢ અંધકારને વિદારવા પરિષદ્‌ની જ્યોત પ્રગટી. 'તિમિર ગયું ને જ્યોતિ પ્રકાશ્યો.'

પરિષદ્‌ના મંચ ઉપરથી વીરમગામવાળાં સ્વ. પુરૂષોત્તમદાસે સમાજને હાકલ કરી: 'યા હોમ કરીને પડો ફત્તેહ છે આગે.' પાટીદાર સમાજના એ વીર નર્મદે કુરુઢિયો સામે જંગ માંડ્યો. રણભેરી વાગી. નવજુવાનો એ જંગમાં સામેલ થયા. એ મુઠ્ઠીભર જુવાનોએ સમાજને પડકાર કર્યો: "સમાજનું લોહી ચૂસી જતા કુરિવાજોને ખતમ કરો. અમે ફના થઈ જઈશું પણ ખોટા રિવાજોને તાબે નહિ થઈએ. અમે ઘેટાંની માફક જીવવા નથી માગતા. સિંહની માફક જીવીશું."

જુની પ્રણાલિકા સામે એ નવલોહિયા યુવાનો ઝૂઝયા. ભારે ઘર્ષણ થયું. એ ઘર્ષણમાંથી એક ચિનગારી પેદા થઈ અને જ્યોત પ્રગટી.

જ્ઞાન જ્યોત પ્રગટી

એ જ્ઞાનની જ્યોત હતી. સ્વ. નામદાર દરબારશ્રી સૂર્યમલસિંહજી સાહેબની સદ્‌ભાવના અને ઉદાર સહાયથી અમદાવાદમાં મહામંડળ બોર્ડીંગ સ્થપાઈ. તેઓ સાહેબ કહેતા: "શરીરની તંદુરસ્તી માટે દવાખાનાની જરૂર પડે તો મનની તંદુરસ્તી માટે નિશાળ જોઈએ. કેળવણીદ્વારા જ સમાજસુધારાનુ નક્કર કાર્ય થઈ શકે." તેઓ સાહેબે સમાજને પ્રગતિના માર્ગનું સાચું દર્શન કરાવ્યું.

ભેખધારી સ્વ. છગનભા

અજ્ઞાન સમાજને કેળવણીનો પેગામ પહોંચાડવા ભેખ કોણ લે? વર્ષોના અજ્ઞાનરૂપી અંધકારને વિદારવા કોઈ મહાતપસ્વીની જરૂર હતી. ધીર, ગંભીર અને આર્ષદૃષ્ટિવાળા યોગીની સમાજ રાહ જોતો હતો. ગુજરાતના સદ્‌ભાગ્યે, વર્ષો અને પેઢીઓના સંસ્કારનું ઓજસ લઈ પોતાની ઉત્તરાવસ્થામાં સમાજમાંથી અજ્ઞાનરૂપી અંધકારને વિદારવા છગનભાએ કડીની ઐતિહાસિક ભૂમિમાં તપ આદર્યું. એ તપ કઠણ હતું. સમાજના કલ્યાણને માટે હતું. છગનભાનો ભગીરથ

પ્રયાસ ફળ્યો ને કડીમાં જ્ઞાનગંગા વહેતી થઈ.

પાટીદાર આશ્રમ, સર્વ વિદ્યાલય, ગુજરાત ગૌશાળા, ઉદ્યોગવર્ગો અને છેવટે કન્યાકુંજ પણ થયું. ૨૧ વર્ષના અખંડ તપનું એ ફળ હતું. એ તપના ઓજસથી સમાજનું કલ્યાણ થયું. એક નવી રોશની પેદા થઇ.

૨૧ વર્ષની અખંડ તપશ્ચર્યા પૂરી કરી, છગનભા શાશ્વત નિદ્રામાં પોઢી ગયા.

ભાનું આદરેલું પૂર્ણ કરવું છે

છગનભાની તપોભૂમિમાં તેમની પ્રતિમાનાં દર્શને આપણે કડીમાં જઇશું. પરિષદ્‌ની જ્યોત, જે ચાલીસ વર્ષથી પ્રદિપ્ત રહી છે, એના પ્રકાશમાં ભાની પ્રતિમાને આપણે વંદન કરીને કહીશું:

'ભા! તમે અમને અંધારામાંથી બહાર કઢયા છે. અમને દેખતા કર્યા છે. અમે તમારા ઋણી છીએ.

તમે ઘણું કર્યું છે. પણ, હા............કન્યા 'વિદ્યાલય'નું કાર્ય આપે આદરેલું તે અધૂરૂં રહ્યું છે. અમે ઊંઝા અધિવેશનમાં શ્રી ઉમીયાજી માતાની સાક્ષીમાં એ કાર્ય પૂર્ણ કરવા પ્રતિજ્ઞા લીધી છે.

આજે આપની પ્રતિમા આગળ મસ્તક નમાવીને ફરીથી આપનું એ અધૂરૂં કાર્ય પૂર્ણ કરવાના નિશ્ચય સાથે જ અહીંથી ઉઠીશું".

'ભા! અમર રહો તમારાં એ તપ!'

"આપણું જીવન વાડી રૂપ ગણાય છે તેમાં જે વૃક્ષ ઉગ્યું છે તેની બે ડાળી છે. એક છોકરાની અને બીજી દીકરીઓની. જે ડાળી ઉપરથી સારાં ફળ ઉત્પન્ન થાય તેમ છે તેને આપણે છેદી નાંખી છે. એને પાણી પણ સિંચતા નથી. આજે આપણી આંખો ઉઘડી છે. પાણી રેડી આપણે તેને ફરી વિકસાવીએ.

સરસ્વતીને આપણે માતા તરીકે પૂજીએ તેની પાસેથી સંસ્કાર અને વિદ્યા મેળવવાની આશા રાખીએ. આપણે સ્ત્રીને જગતની શક્તિ માનીએ છીએ અને જેમાંથી શક્તિ મેળવવા ઇચ્છીએ છીએ તેને માટે આપણે કંઇ કરીએ. આપણે આપણા પાપનું પ્રાયશ્ચિત કરીએ." ....

શારદાબેન મહેતા.

'ભા'ના અંતિમ કાર્યની

યાદમાં

"પંદર પંદર વર્ષ વીતી ગયાં. આખો યુગ બદલાઇ ગયો. અને તે છતાં હજી સારાં વસતિગૃહો (કન્યાઓ માટે) ઉભાં કરાતાં નથી. જેવી રીતે ચરોતરમાં મોતીભાઇ અમીને ભેખ લીધી હતી. જેવી રીતે કડી વિદ્યાલયની શરૂઆત થઇ તેમાં અનેક ભાઇઓએ તનતોડ મહેનત કરી હતી તેના કરતાં વધારે ઉત્સાહથી થોડા પાટીદાર નવજુવાનોએ હવે ભેખ લેવી પડશે.

ભેખ લેવાની એટલે ભીખ માગવાની નહિ. કોઇ સાધુને ભૂખે મરતો તમે જોયો છે? જે જુવાનો આવું કામ ઉપાડશે તેમને પુષ્કળ મદદ મળી રહેશે એવી મને તો ચોક્કસ ખાત્રી છે."

—ડૉ. સુમંત મહેતા.

સ્ત્રી એ સૃષ્ટિની માતા છે. જ્યાં સુધી તેની અજ્ઞાન દશા દૂર ન થાય ત્યાં સુધી જે વ્હેમ, રૂઢિબંધન અને બીજાં દુઃખોથી આપણો જનસમાજ દુઃખી થઈ રહ્યો છે અને જેની વિરૂદ્ધ શિક્ષિત અને સમજણો વર્ગ ઉહાપોહ કરી રહ્યો છે તે દૂર કરવામાં ઝાઝી ફત્તેહ મળવાની આશા રાખવી ફોગટ છે. પુરુષો ગમે તેવા ડાહ્યા અને સમજુ હશે અને સુધારા કરવા ઈચ્છાતા હશે પણ ઘરમાં સ્ત્રીઓ અજ્ઞાન, અણસમજુ અને ચાલતી રૂઢીઓમાં રચીપચી રહે એવી હશે ત્યાં સુધી સુધારાને બદલે કલેશ અને કંકાશ સિવાય બીજી આશા રાખવી ફોગટ છે. એટલા માટે જો ખરો સુધારો કરવો હોય તો સ્ત્રી કેળવણીને માટે ખાસ પ્રયત્નો કરવા જોઈએ."

રા. બ. ગોવિંદભાઇ હાથીભાઇ.

"(કડીની) આટલી મોટી અને સુંદર સંસ્થામાં કન્યા કેળવણી માટે સગવડ નથી એ જોઇ મને ખેદ થાય છે. સમાજનાં બંને અંગોની એક સરખી ગતિ વિના આપણી પ્રગતિ નથી થઇ શકવાની એ વાત લગભગ કહેવત જેવી થઈ ગઇ છે.

—બળવંતરાય પ્રમોદરાય ઠાકોર

ફરી ફરીને જયનાદ ગાશે

પવિત્ર હસ્તે ગ્રહી જ્ઞાન જ્યોત
એ ચેતના જ્યોત હરે તમિસ્ર.

પ્રદીપ જાતે બની પન્થીઓને
પ્રેરી રહે: તેજ પ્રદેશ પંથે.

પિયૂષ સીંચી જડ અંતરોમાં
એ આગળા અંતરના ઉઘાડે.

× × × ×

ભદ્ર જનોના ઉરમાં સુભદ્ર
જન્મી ચૂક્યો છે જ સહસ્ત્ર રૂપે;

એવા પનોતા વીરની પ્રતિમા
ઉદ્બોધશે ચેતન મંત્ર બોધ.

સૌ અંતરો એ પૂજનીય માની
પ્રક્ષાલશે પાદ નમી નમીને.

હર્ષાશ્રુધારે જનતા ભીંજાતી
ફરી ફરીને જયનાદ ગાશે.

નારણભાઈ પટેલ

અર્ઘ્ય

ભલે હો કે ના હો જગતભરના 'ભા' કદી તમે
કદા હો સામાન્યા અવર નજરે, કિન્તુ મુજના
હુતા 'ભા' ધન્યાત્મા હૃદય ભજતું નિત્ય તમને
ભૂલાશે સૌ બલ્કે સ્મરણ પટથી 'ભા' નહિ ખસે.

તમારા પુણ્યે તો જડ ઉર થયું જ્ઞાન રસિયું
જગાડ્યું આપે તો અબૂઝ ઉરમાં ચેતન ઢળ્યું
મહામૂર્છા ઘેર્યા વિમૂઢ મનને જાગૃત કર્યું
ધરીને પીધી મેં વિમલ તમ આહ્‌લાદક સુધા.

ઝરે નેણે ભીની અમી નજરની પ્રેમ ઝરણી
અને મોઢે મોંઘું સ્મિત ફરકતું રાખી કુમળું
પ્રીતિ પિયૂષોની મધુર મૃદુધારાથી ભીંજવી
રીઝાવ્યા વક્ષે લૈ શિશુક સમજી વત્સલ થઈ.

તમારા સાન્નિધ્યે સુકૃત બનિયું અંતર ઋજુ
તમારા સામીપ્યે સ્વજન સરખું સુખ મળિયું
અહો ત્વત્સાંનિધ્યે મન હૃદય સૌ કોમળ થયાં
અરે ત્વત્પ્રાકટ્યે ઉર્જિત થઇ આ દીન વસુધા.

તમારે આવ્યે આ પડતર ધરા પુષ્પિત બની
અનેરા ધાવણ્યે કઠણ ધરતી કોમળ કરી
તૃષાર્તા ભૂ તોષી મઘમઘ કરી કુંજ કુસુમે
તૃષાર્તો ત્યાં પીતા મધુર મધુ મોંઘા રસતણું.

ઉલેચ્યાં અંધારાં ગહનતર ચૈતન્ય કણથી
મથ્યા બંધુ હૈયે વિરલ બલ અંબાર ખચવા
તમારા ચિત્તે તો ક્ષણ ન વસિયાં મોહસ્વપનો
દુઃખોના સિન્ધુને પણ તરી ગયા ધૈર્ય બળથી.

તમારી જ્ઞાતિના નિબિડ તમનો નાશ કરવા
સમર્પી સર્વસ્વ ક્ષર જીવનને અક્ષર કર્યું
લસે વિદ્યાવાડી પ્રસરી મધુ દેશાન્તર વિષે
ઝગો હે જ્યોતિર્મય! સ્થિર દ્યુતિ સમા આશ્રમનભે.

નમું હે પુણ્યાત્મા! ચરણ ધરું આ કાવ્યઝરણી
પ્રયત્નો આ મારા ઋણ ફીટવવાના નહીં નહીં
પરન્તુ યોગી હે! રમત સહુ આ બાલકમની
સ્વીકારી આ અર્ઘ્ય ઉપકૃત કરો હે છગનભા!

નારણભાઇ શિ. પટેલ

શ્રી છગન ભા—એક કેળવણીકાર

રામચંદ્ર જ. અમીન

બી. એ. એલએલ. બી. એમ. એલ. એ.

વિજાપુર.

મહેસાણા જીલ્લાના કલોલ તાલુકામાં સરઢવ ગામે પાટીદાર જ્ઞાતિમાં જન્મ પામી જેમણે પોતાનું જીવન ધન્ય કર્યું એવા એક વીર પુરૂષની ગાથા લખવાનું કોને ન ગમે!

પોતાની ઉત્તર અવસ્થામાં ધર્મશાસ્ત્રોનાં પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરી યોગવસિષ્ઠ અને બ્રહ્મસૂત્ર જેવા અદ્વૈત વાદના ધર્મગ્રન્થના પાનથી જેમની બુદ્ધિ નિર્મળ બની હતી તેવા સમયે પ્રથમ સંન્યાસીપદ લેવાની ઈચ્છા તીવ્ર થઈ છતાં ગુરુઉપદેશથી 'જનસેવા એ પ્રભુસેવા' ના મંત્રને જેમણે અપનાવી વાનપ્રસ્થ અવસ્થામાં પણ એક યુવાનને શરમાવે તેવા દ્દઢ સંકલ્પથી અને વિકટ પરિસ્થિતિમાં પણ અવિરત પરિશ્રમ વેઠીને ગામડે ગામડે ઘૂમવાનું જેમણે પસંદ કર્યું હતું તેવા 'છગન ભા' ના કાર્યનું વર્ણન કરતાં જેમને તેમના કામનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરવાનું સુભગ પ્રાપ્ત થયું હતું તેની કલમ પણ થાકી જાય તેટલી તેમના કાર્યની વિવિધતા અને વિશાળતા હતી એમ કહ્યા સિવાય ચાલતું નથી.

જો ભૂલતો ન હોઉં તો સંવત ૧૯૭૩ ના જેઠ માસનો સમય હતો. હું બી. એ. ની પરીક્ષા આપી રજાઓ ગાળવા મારા વતનમાં ગોઝારીઆ ગામે આવી રહ્યો હતો. તેવા સમયમાં શ્રી 'છગન ભા' નો કોલ આવ્યો. સરઢવ મુકામે કડવા પાટીદાર જ્ઞાતિ સમૂદાયના અભ્યૂદય માટે કેળવણીની યોજના વિચારવા મળવાનું નક્કી થયું. જ્ઞાતિમાં સમાજ સુધારાનો પવન જોરથી ફૂંકાઈ રહ્યો હતો, ઠેરઠેર બંડ ઉઠતાં અને સ્વ. પુરૂષોતમદાસ પટેલ (વિરમગામ વાળા) એ પોતાની જાતને સમાજ સુધારાના યજ્ઞમાં હોમી દીધી હતી. 'છગન ભા' તે હરોળમાં એક સાથી હતા. એમણે દુનિયા જોઈ હતી. અનુભવ વૃદ્ધ બન્યા હતા. એમને લાગેલું કે સમાજનાં અનિષ્ટ તત્વો—ખરચાળ રિવાજો, બાળલગ્ન, બારમાં, રોવાકુટવાના રિવાજનો નાશ માત્ર વર્ષમાં બે દિવસ પરિષદનાં અધિવેશન ભરવાથી અને ભાષણો કરવાથી જડમૂળથી કરવો શકય નથી. તે કામ ભગીરથ છે છતાં તેને સાધ્ય કરવા માટે જ્ઞાતિમાં કેળવણીના પ્રચારની ખાસ જરૂર છે. અને તેથી જ્ઞાતિના કાર્યકૂશળ આગેવાનોની તમામ શક્તિ એકત્ર કરી 'જ્ઞાનની પરબો' સ્થળે સ્થળે ઉઘાડવાની અગત્ય તેમને સમજાઈ હતી. સરઢવ મુકામે આ વિચારનું મૂર્ત સ્વરૂપ અપાયું અને સમગ્ર જ્ઞાતિ માટે કડી મુકામે એક વિદ્યાર્થી આશ્રમ ઉઘાડવાનું નક્કી થયું. સમાજમાં કુરીવાજોની તરફદારી કરનાર તત્વ હતુંજ અને જેઓ આ રિવાજોને કાઢવા પ્રયત્ન શીલ હતા તે કેળવણીની ગમે તેવી સારી વાતો કરે તો પણ તેમને સહાય આપવા તૈયાર નહોતા. જ્ઞાતિ બન્ધુઓમાં કેળવણીનો અભાવ હતો એટલુંજ નહિ પણ અભિરૂચિ ન હોતી. પૈસાના સાધન વાળા પણ પોતાના બાળકોને અંગ્રેજી કેળવણી આપવા બહાર મોકલવા ઘણા રાજી નહોતા. આવી વિષમ પરિસ્થિતિમાં 'સવા પાંચ રૂપિયાના ફંડથી એક મહાત્માના આશીર્વાદ લઈ 'છગનભા' એ અંગ્રેજી કેળવણીનો જ્ઞાતિમાં પ્રચાર કરવાનું બીડુ ઝડપ્યું હતું. તેમની હિંમત અજોડ હતી ઉત્સાહ અદમ્ય હતો, ધીરજના ભંડાર હતા અને ગમે તેવી વિકટ

પરિસ્થિતિમાં પણ સામનો કરવાની હૃદયબળની તાકાદ રણધીર કરતાં પણ બળવત્તર હતી. તેમણે ઝંપલાવ્યું-ગામડાના લોકોને બાળકો ભણવા મોકલવા સમજાવતાં ગાળો ખાધી. અપમાન સહ્યાં, ફંડ માગતાં તિરસ્કારને ગળી ગયા અને પાંચ બાળકોથી ભાડાના મકાનમાં કડી મુકામે આશ્રમની શરૂઆત કરી. તે પછી તો ધીમેધીમે કામનો વેગ વધવા માંડયો. સ્ટેશન સામે જમીન લેવાઈ. પાંચશો વિદ્યાર્થીઓને રહેવા જમવાની સગવડ આપી શકાય તેવું મકાન બાંધવાનો પ્લાન બનાવી રજુ કરતાં વિરોધીઓ તેને પાખંડ માની હસ્યા અને ઠેકડી કરી. છતાં તેમણે મૌન રાખી આજે આપણે જોઇએ છીએ તે ભવ્ય ઇમારત ઉભી કરવા ભાગ્યશાળી બન્યા. આજે એક નહિ પણ અનેક નાનાં મોટાં મકાનો થયાં. હાઇસ્કુલને બેસવા માટે સ્વ. શેઠશ્રી. મફતલાલ ગગલભાઈ તરફથી રૂપીઆ એક લાખના ખર્ચે 'રાજરત્ન પ્રાણસુખભાઇ મફતલાલ સરસ્વતી સદન' બંધાવી ભવ્ય ઇમારતની ભેટ મેળવી. અને મહેસાણા જીલ્લામાં અનેક સ્થળે માલકીનાં મકાનો વાળી કેળવણીની સંસ્થાઓ, હાઇસ્કુલો અને એ. વી. સ્કુલો તેમની પ્રેરણાથી ઉભી થઇ પ્રજાને ઘેરબેઠે જ્ઞાનગંગાની પરબથી જ્ઞાનામૃતનું પાન કરાવી રહી છે.

શ્રી છગનભા સંસ્થાના પ્રાણ હતા અને એક મહાન જ્ઞાતિભક્ત કેળવણીકાર હતા. આવા આદર્શ, એકટંકી અજોડ વીર 'છગન ભા' ની જીવન ઝરમરમાંથી અનેક જ્ઞાતિ સેવકો ઉભા કરવાની પ્રેરણા મળો એજ અભ્યર્થના સાથે વિરમું છું.

કીમિયો

ઉનાળાનો દિવસ હતો. સવારની નિશાળ હતી. નિશાળેથી આવ્યા પછી જમીને વિદ્યાર્થીઓ પોતપોતાની ઓરડીઓમાં આડા પડયા હતા. ભા દરવાજામાં ઓટલા ઉપર બંડી કહાડીને ઉઘાડે શરીરે પલાંઠી મારીને ટટ્ટાર બેઠા હતા. પાંચ સાત વાર્તારસિક વિદ્યાર્થીઓ તેમની આજુબાજુ ગોઠવાઈ ગયા હતા. વાર્તાલાપ ચાલી રહ્યો હતો.

ભા બોલતા હતા—

"હું એક મોટા શેઠને ત્યાં ફંડ માટે જઉં છું. તેઓ જે પૈસા આપે તેટલાથી મારૂં મન માને નહિ. આપે તે લઈ લઉં અને ફરી પાછો વખત મળે તેમની પાસે પહોંચી જઉં અને મોટી રકમ આપવા માગણી કરૂં. તેઓ કહે-'આટલું લઈ જાઓ ફરી જોઇશું.' આમ ઘણી વખત ચાલ્યું. એક વખત મેં શેઠને કહ્યું-'શેઠ આમજ ચલાવશો તો મારે તમારી બધી મીલ્કત લઈ લેવાનો કીમિયો કરવો પડશે.' શેઠ અચંબો પામી મારી સામે જોઈ રહ્યા. શેઠે પુછ્યું 'શું કરશો?"

મેં કહ્યું "પ્રભુ પાસે પ્રાર્થના કરીશ કે આપને પેટે અવતાર આપે. અને આપનો વારસદાર થયા પછી આ બધી મીલ્કત કેળવણીમાં આપી દઇશ."

ભર્ગ

એ તપસ્વી

પુરૂષોત્તમદાસ ર. પટેલ
એમ. એલ. એ.
મહેસાણા

અઠ્યાવીસ વર્ષ પહેલાંની વાત છે.

કડી સ્ટેશન સામે કૂવાની નજીકમાં ઘાસ છાયેલું એક છાપરૂં હતું. ત્રણ બાજુ માત્ર માંથોડા સુધી પતરાં ઉભાં કરેલાં અને આગળથી ખુલ્લું.

શીયાળાની કડકડતી ઠંડી. પવન સુસવાટા મારતો આ છાપરીમાં પેસી જાય. નહિ ટેબલ, નહિ ખુરશી, નહિ કબાટ કે રાચરચલું.

રાતની કડકડતી ટાઢમાં ત્યાં પડી રહેવું એ સાધારણ માણસને માટે મુશ્કેલ, ત્યાં ઉંમરને આરે આવેલ વૃદ્ધની તો વાત જ શું કરવી?

તે વખતે મેં કડીમાં વકીલાત શરૂ કરેલી. હું નવેનવો. કાયદાની આંટીઘુંટીની ખબર ન પડે. કચેરીમાં જાઉં અને માથુ ચઢે. ઉંમર નાની અને નવો વકીલ એટલે રડ્યો ખડ્યો કોક અસીલ મળે. કચેરીમાં સાંજના સાડા પાંચ સુધી નવરા બેસી રહેવામાં વખત પણ ન જાય.

કંટાળો અને દિલની મુંઝવણ ઓછી કરવા રોજ સાંજનો ફરવા જાઉં. કડીમાં ફરવા પણ ક્યાં જવું? નહિ બગીચો કે બાગ.

એટલે સાંજનો એ છાપરીમાં જઈ બેસતો. એ છાપરીમાં રહેતા એ વૃદ્ધ છગનભા સાથે વાતો કરતો.

એ વખતે આજના કડીના પાટીદાર આશ્રમના પાયા પુરાતા હતા. ઈંટો આવતી અને ઢગલા થતા. પૈસાનું ઠેકાણું ન હતું.

"પૈસા નથી અને પાયા ખોદાવે જાઓ છો, ઈંટોના ઢગ કરે જાઓ છો તો મુશ્કેલી ઉભી નહિ થાય?" એક દિવસે મેં છગનભાને પૂછ્યું.

"તું ના સમજે. ભગવાનને પડી હશે કે નહિં! આ તો હું એનું કામ કરૂં છું. ભગવાને દુનિયા પેદા કરી. માણસો પેદા કર્યા. એના ભણતરની ચીંતા એને નહિં હોય?"

મને તે દિવસે થયું કે "છગનભાને ભગવાનમાં કેટલી ઉંડી શ્રદ્ધા છે!"

ગામમાં તો આગેવાનો કહે છે કે "ડોસો ફુસકા ખાંડે છે. અહીં છોકરાં ભણવા આવવાનાં નથી. ડોસો ઓરડીઓ કરવા માગે છે તે કપાસિયા ભરવાના કામમાં આવશે." મેં ગામમાં થતી વાત કરી.

"ખેડૂત વર્ગ જે અભણ છે તે અભણજ રહેવાનો છે અને એમનાં છોકરાં ભણવાનાં નથી એવી માન્યતા ખોટી છે. ખેડૂત અભણ રહે, અજ્ઞાન રહે, વ્હેમ અને અંધકારમાં ડૂબ્યો રહે તો દેશ કદી આગળ ન આવે, અંગ્રેજોનું રાજ સુરજ ચાંદાની શાખે અમર તપે. દેશમાં પ્રગતિ કરવી હોય તો જ્ઞાનનો ફેલાવો કરવો. અંધકારને કાઢવા માટે નાનકડો દીવો પુરતો છે. દેશની ગુલામી કાઢવી હોય, દેશમાં વ્યાપી રહેલ અંધકાર અને

વ્હેમનાં પડળ ખોલવાં હોય તો જ્ઞાન દીપક પ્રગટાવ્યા વિના છુટકો નથી. મને તો લોકોમાં કેળવણીની ભૂખ દેખાય છે. સગવડ નથી એટલે છોકરાં ભણતાં નથી." છગનભાએ ગંભીર બની મને કહ્યું.

છગનભા કેળવણીઘેલા કેટલા હતા તેનો ખ્યાલ મને તે દિવસે આવ્યો. કેળવણી માટે એમના દીલમાં આગ બળી રહી હતી.

× × × × ×

હું રોજ સાંજના છગનભાની ઝુંપડીએ જતો થઇ ગયો હતો.

એક દિવસ મેં છગનભાને પૂછ્યું, "ભા બાળલગ્ન, બારમાં, વ્હેમ અને મુર્ખાઈમાં આપણો સમાજ ક્યાં સુધી અટવાઈ રહેશે?"

ભા સ્હેજ ગુસ્સે થતા મને જણાયા. મને થયું કે આ સવાલથી ભા કેમ ચીઢાયા? થોડીજ વારમાં હોકાની એ ફૂંક એમણે મારી અને શાંત થતા દેખાયા.

પછી ધીરે રહી કહ્યું. 'તમે જુવાનીઆ ઉતાવળા છો. સમજો નહિ અને બૂમબરાડા પાડો છો. શરીરમાં રોગ વ્યાપી ગયો હોય એ બૂમબરાડા અને મલમ પટ્ટાથી મટે? એ માટે તો ઉપવાસ કરવા પડે, દવા પીવી પડે, પરેજી પાળવી પડે. સમાજના શરીરમાં રોગ વ્યાપી ગયો છે, અંગે અંગમાં વ્યાપી ગયો છે. એને સારો વૈદ્ય મળે અને સારી દવા કરે તો એ રોગ મટે. બાળલગ્ન, બારમાં, વ્હેમ અને મુર્ખાઈ એ સમાજના શરીરમાં વ્યાપેલો રોગ છે. તમે બધા બાળલગ્ન. બારમાં અને વ્હેમ ઉપર રોજને રોજ ભાષણો કર્યા કરશો તેથી એ નાબુદ નહિ થાય. એ રોગ કાઢવો હોય તો એની દવા કરવી જોઇએ. કેળવણી એ એને માટે અકસીર દવા છે. છોકરાંને કેળવણી આપો એટલે એ છોકરાંજ સમાજના રોગના સારા વૈદ્યો બનશે. માટે તો હું અહીં એમને ભણવા રહેવાની સગવડ કરી રહ્યો છું. તમારે એ રોગ વ્હેલો કાઢવો હોય તો માત્ર અહીં નહિ પણ બીજે જ્યાં જ્યાં ઠીક લાગે ત્યાં ત્યાં આવી કેળવણીની સંસ્થાઓ કાઢો એટલે એ રોગ વ્હેલો જશે"

મને તે દિવસે લાગ્યું કે છગન ભાને કેળવણીમાં સર્વસ્વ દેખાતું હતું. સામાજીક સુધારણા પણ છગન ભાને એમાં દેખાતી હતી.

× × × × ×

એક દિવસે મેં છગન ભાને કહ્યું, 'ભા, છોકરાંને ભણાવશો, એ ભણશે તો એથી એ દુઃખી નહિ થાય? નાનપણમાં પરણેલા છોકરા ભણવા આવવાના અને એ ભણશે અને ભણેલી દુનિયા જોશે. ભણીને ઘેર જશે એટલે ત્યાં ચૌદમી સદીનું અભણ બૈરૂં વળગશે. એ દુઃખી નહિ થાય?

છગન ભાના દીલમાં દુઃખ–ભારે દુઃખ થતું મને જણાયું. એમણે ગંભીર બનીને કહ્યું, "મને પણ એમ લાગે છે. આ છોકરાંને ભણાવી દેખતા કરીશ, ભણીને મોટા થશે અને ઘરમાં બૈરી સંતાકુકડી રમતી હશે. એ એની વચ્ચે હિમાલય ખડો થશે. કદાચ એનું જીવતર ધુળધાણી પણ થાય. એ પાપ મને લાગશે! પણ મારો વિચાર છે કે જે છોકરા ભણવા આવે, ભણે અને આગળ જાય. તેમનાં બૈરાંને એમના બાપની પાસેથી લઇ આવું. એમને દેખતાં કરૂં. છોકરીઓ નહિ ભણે ત્યાં સુધી સમાજના રોગો તદ્દન નાબુદ નહિ થાય. હું ભગવાનને રોજ કહું છું, મને જુવાન બનાવે. મારૂં શરીર ઠીક રાખે અને એ કામ પણ કરતો જાઉં."

સ્ત્રી કેળવણી માટે છગન ભાની ધગશનો ખ્યાલ મને તે દિવસે આવ્યો.

છગન ભાનું એ કામ અધુરૂ રહ્યું છે. એમનો વારસ હજુ પાકયો નથી એટલુંજ દુઃખ છે.

× × × × ×

શિયાળાની ખૂબ ટાઢ હતી. અમે બન્ને તાપતા હતા. મને થયું છગન ભા આ ટાઢમાં અહીં ખુલ્લા ઝુંપડામાં રહેશે તો ઠરી જશે. એથી મેં છગન ભાને કહ્યું, "ભા, આજે ખૂબ ટાઢ છે. ઘેર સુવા ન આવો ? સવારના વ્હેલા આવી જવાશે. અત્યારે મજુરો કાંઇ કામ કરતા નથી કે તમારી હાજરીની જરૂર પડે." મેં ખુબ સમજાવ્યા.

"ભાઇ, આ તો તપ છે. ઇન્દ્રનું ઇન્દ્રાસન તપથી ડોલે છે. હું ધુણી ધખાવીને પડયો છું. મારા દીલમાં છે કે છોકરાંને ભણવાની સગવડ મુઆ પહેલાં કરૂં. એ કામ કરતાં મરી જઇશ તો શું બગડી જવાનું છે ? મારા તપથી સમાજના સુખી ગૃહસ્થોનાં દીલમાં અસર થશે. એમનામાં ઉદારતા આવશે અને આ કામ વ્હેલું પુરૂં થશે."

મને તે દિવસે લાગ્યું કે આ ખરો તપસ્વી છે. સમાજને ઉંચો લાવવા એણે તપ આદર્યું છે.

× × × × ×

છગન ભા સાથેના મારા પ્રસંગો લખવા બેસું તો પાર આવે તેમ નથી.

એ સાચા તપસ્વીના તપે સમાજમાં વીસ વર્ષના ગાળામાં પરિવર્તન આણ્યું.

કડીનો આશ્રમ અને સર્વ વિદ્યાલય, ગૌશાળા અને એમાં ચાલી રહેલ પ્રવૃત્તિઓ તપસ્વીના તપને આભારી છે.

અમદાવાદનું ભુવન અને વડોદરાનો કારેલી બાગની બોર્ડીંગ એ તપસ્વીની ક્રિયા છે,

વિસનગરનો આશ્રમ પણ એ તપસ્વીને ફાળે જાય છે.

ત્રણ ચોપડી ભણેલ પણ જાગ્રત આત્માને લીધે એ તપસ્વીએ મહાભારત કામ કર્યું. આજનો સમાજ ઘડયો.

ગામડે ગામડે ભીખ માગી, પૈ પૈસો ઉઘરાવી લાખોની કિંમતની કેળવણીની સંસ્થાઓ ઉભી કરી.

એ તપસ્વીને વંદન.

ચાલતો રહે

જંઘા સપુષ્પ થઇને, ફળે છે ચાલનારની;
એના થાકે હણાયાં, સૌ પાપો પંથે પડયાં રહે.

બેસે છે ભાગ્ય બેઠાનું, ઉભું ઉભા રહેલાનું;
સુતેલાનું રહે સૂતું, ચાલે ભાગ્ય ચલન્તનું.

કલિયુગ થાય છે સૂતે, દ્વાપર બેસવા થકી;
બને ત્રેતા થતાં ઉભો, ચાલતો કૃત થાય છે.

રા. વિ. પાઠક

એક સ્મરણાંજલિ

સ્વ. બાપુભાઈ ગામી

આશા, શ્રદ્ધા, હિંમત, જનપ્રેમ અને ખંતની મુડીથી ઉત્તર ગૂજરાતમાં એક જીવંત વિદ્યાસંસ્થાના વટવૃક્ષને રોપવામાં, પોષવામાં અને ઉછેરવામાં જેમણે સમાજ સેવકોને નમૂનારૂપ થઈ પડે એવો અગ્રહિસ્સો આપ્યો છે, એવા એક પવિત્ર આત્મા છગનલાલ પિતાંબરદાસ પટેલનો જન્મ કલોલ તાલુકાના એક નાનકડા સરઢવ ગામમાં આજથી ૭૮ વર્ષ પૂર્વે થયો હતો.

ગ્રામજનતાની સ્થિતિચૂસ્તતાના અભેદ્ય ગઢને ભેદી તેમની પાસેથી તેમના બાળકોની કેળવણી માટે એક વસતિગૃહ સ્થાપવા પંચના રૂા. ૭૦૦૦) સાત હજાર કઢાવવાની જહેમત ઉઠાવવી એ નાનીસુની વાત ન હતી.

અનેક શંકા, કુશંકા, વિરોધ અને નિરાશાના વાતાવરણમાં એક દૃષ્ટાની અજબ શ્રદ્ધાથી 'છગન ભા' એ કડીની વિદ્યાસંસ્થાનું બીજ આજથી ૨૨ વર્ષ પહેલાં વાવ્યું. જગતમાન્ય કેળવણી વિહોણા હોવા છતાં, કેળવણીના ક્ષેત્રમાં એમની દૃષ્ટિ દૂરદર્શી અને ઉર્ધ્વગામી હતી. જે વિચારો ઘણા મનન અને અભ્યાસને અંતે મેળવી શકાય છે તે વિચારો તેમને સહજ હતા. તે સાથે ગ્રામજનતાના માનસને ઓળખી લઇ તેને મેળ બેસે એવી રીતે પોતાના ઉચ્ચ વિચારોને સાદી, સરળ અને વ્યવહારુ ભાષામાં રસદાયક ટુચકાઓ અને દૃષ્ટાન્તો સાથે ગ્રામજનતાની આગળ રજૂ કરવાની તેમની કળા શક્તિ અને વાચા શક્તિના વખાણ 'કાકા કાલેલકરે' પણ કરેલાં. દલીલો અને દૃષ્ટાન્તો રજૂ કરવાની તેમની રીત એટલી હૃદયંગમ હતી કે અનેકવાર એની એ વસ્તુ સાંભળવા છતાં ફરીથી સાંભળવાનો રસજ રહી જતો.

અમે કહેવાતા કેળવણીકારો અને ગ્રામજનતાની વચ્ચે એ ન પૂરાય એવી એક સુવર્ણસાંકળ હતા. એમના જીવનમાં અજબ ચીજ તો એ હતી કે ગમે તેવા કપરા સંજોગોમાં, ગમે તેવી નિરાશાની ઘડીઓમાં, ગમે તેવા વાવંટોળ અને ઉલ્કાપાતોમાં, તેમના મુખમાંથી નિરાશા કે પીછેહઠના શબ્દો સંભળાયાજ નથી. એ તો કહેતા કે "જો કોઇ આસ્માની સુલ્તાની આફતો સંસ્થા ઉપર આવીજ પડવાની હોય અને ચોબાજુથી તેની પ્રાણશક્તિને ગુંગળાવવા માટે ગઢો રચી દેવાના પ્રયત્નો થઈ રહ્યા હોય તોપણ હિંમત હારવાની જરૂર નથી. ગઢમાં પૂરાઇશું તો એ ગઢમાંથી પણ માર્ગ કેમ કાઢવો તેની સૂઝ પડશે. એ દિવાલોને ભેદી તેમાંથી બહાર નીકળવાનું સાહસ અને જોમ આપણામાં ઉતરશે." ખરેખર આ શબ્દો જીવનના ઝંઝાવાતોમાંથી માર્ગ કાઢનાર એક સાહસિક વીરવિજેતાને છાજે તેવાજ છે.

× × × × ×

સામાજીક સંસ્થાઓ કેમ ચાલી શકે તેનું તેમને યથાર્થભાન હતું. સંસ્થાની ચાલક શક્તિ ક્યાં પડેલી છે તે તેઓ સારી રીતે સમજતા હતા. એટલે જ્યારે જ્યારે સંસ્થા સમાજમાં વાવંટોળો ઉઠતા અને આ વિદ્યાસંસ્થાની નાવડી જ્યારે વિનાશક મોજાંઓની વચ્ચે હિલોળે ચઢતી ત્યારે એક કુશળ નાવિકની માફક તેઓ પોતાનું સાચું સ્થાન ક્યાં રહેલું છે તે નક્કી કરી લેતા અને કુનેહપૂર્વક એ હોડલીને બચાવી લેતા. તેમનું સ્થાન હંમેશાં સંસ્થાના આંતરિક કાર્યકર્તાઓ સાથેજ રહેતું. પરિણામે તેઓ વિજયી બની સંસ્થાને પણ વિજયને પંથે દોરતા.

'આગળ ધસો' એ એમના જીવનકાર્યનો મુદ્રાલેખ હતો. એમના જીવનમાં એટલું બધું પ્રાણબળ ભરેલું હતું કે હજુતો એક કાર્ય શરુ ન શરુ થયું હોય ત્યાં તો બીજાં કાર્યો વિચારવાની અને કરવાની યોજનાઓ મૂકતા. કેટલાક કહેશે, "વિદ્યાલયનું પાંચમું ધોરણ બંધ કરો" તો એ કહેતા, આગળનું છઠ્ઠું ધોરણ ઉઘાડો અને મેટ્રીક પણ કાઢો. આપણે તો અહિં કોલૅજ સ્થાપવી છે. કન્યાઓ માટે એક સુંદર વિદ્યાસંસ્થા ખોલવી છે. મોટા ઉદ્યોગોના કારખાના કાઢવાં છે, ગોશાળા અને ખેતીવાડી તો જોઇએજ, બીજી જ્ઞાતિની બોર્ડીંગો અહિં સ્થપાય એ ઇચ્છવા યોગ્ય છે" વગેરે વગેરે.

× × × × ×

આવું મ્હોટું કાર્ય હાથ ધરવા છતાં નાણાંનો પ્રશ્ન તેઓએ કોઇ દિવસ આગળ ધર્યો નથી. નાણાં નથી માટે અમુક કાર્ય નહિ થઈ શકે એવી દલીલ એમણે કોઇ દિવસ કરી નથી. "તમે કામ કરોને! પૈસા તો હું ગમે ત્યાંથી લાવી આપીશ" એ એમના શબ્દો હતા. અને ખરેખર! આ સંસ્થાના ઈતિહાસમાં બન્યું છે પણ એમજ. હાલનાં સંસ્થાનાં લાખેકનાં મકાનો અને અત્યાર સુધી ખર્ચેલી લાખેકની રકમ અણધારી રીતે પ્રતિવર્ષ સંસ્થાને મળીજ આવી છે. કાર્ય પહેલાં શરુ થયું છે અને આર્થિક સહાય પછીથીજ આવી છે.

× × × × ×

'નમ્રતા' તો એમને વરેલીજ હતી. ગમે તેટલું મોટું કામ કરવા છતાં તેમની વૃત્તિ હંમેશાં નિરભિમાનીજ રહેતી. બીજાનાં અપમાનો અને ઉદ્ધતાઈના કડવા ઘુંટડા પી પી તેમણે પોતાનું કાર્ય આગળજ ચલાવ્યું છે. અને તેમને કોઈ દિવસ એમ પણ થયેલું નથી કે 'હું આ એક મહાનકાર્ય કરી રહ્યો છું,, કે 'સમાજની મોટી સેવા કરી રહ્યો છું' આ એમની નિરભિમાની અને નમ્રવૃત્તિજ ખરેખર તેમના વિજયની ચાવી હતી.

"'ભા' આ વર્ષે દુકાળ પડયો છે. ગામડાની સ્થિતિ પુરી ફી ભરીને છોકરાઓને ભણાવી શકે તેવી નથી. છોકરાઓને તેમજ સંસ્થાને કંઇક વિશેષ મદદ મળે તોજ નભે તેમ છે." 'ભા' પહોંચે છે શેઠશ્રી મફતલાલ ગગલભાઇ પાસે. "શેઠ, ખેડૂતના બાળકો માટે કંઇક મદદ આપો. દુકાળ પડયો છે. ગામડાની સ્થિતિ કફોડી બની ગઈ છે" શેઠ અને ભા એતો લંગોટીઆ ભાઇબંધ. શેઠ કહે, 'કેટલી મદદ જોઇએ.' 'મહિને રૂ. ૨૦૦) બસેં.' 'સારુ, લઈ જજો પણ એકજ વર્ષ માટે હો'–આ એક વર્ષ માટે આપેલી મદદ છેલ્લા દશ વર્ષથી સંસ્થાને મળ્યાજ કરે છે.[૧]

× × × × ×

'ભા' બહાર ગામથી આવે એટલે પાંચ પચીસ રૂપીઆ તેમની ઝોળીમાં લાવ્યાજ હોય. આવી રીતે એક પેટના બાળકની માફક સંસ્થાને પોષનાર એક નરવીર પુણ્યાત્મા ગયા ડીસેમ્બરની[૨] તા. ૨૨ ના પ્રભાતે–ઉત્તરાયણના પ્રથમ ચોઘડીઆમાં–આ જગત છોડી ચાલ્યો ગયો.

પરમાત્મા તેમના અમર આત્માને ચિરંતન શાંતિ અર્પો. અસ્તુ. ૐ શાંતિઃ।

---

૧. હાલ પણ આ મદદ ચાલુ છે. ૨. સને ૧૯૪૦

એકના નહિ, અનેકના ભા

પ્રેમજીભાઈ મી. પટેલ
અમદાવાદ

પગમાં દેશી જોડાં, સંન્યાસી જેવા બોડા માથે સફેદ ખાદીની ઉંચી દિવાલની વગર અસ્ત્રી કરેલી ટોપી, ખાદીનું જાડું પહેરણ, ટૂંકું ખાદીનું ધોતિયું, કંઠે રૂદ્રાક્ષની માળા, કપાળે સુખડનું ત્રિપુંડ, હાથમાં પીત્તળની ખોળીવાળી સાદી લાકડી. અને સુકલકડું શરીર—આવી કોઈ વૃદ્ધ વ્યકતિ જયારે જયારે કડી સ્ટેશને ઉતરે અને દક્ષિણ દિશામાં આવેલા પાટીદાર આશ્રમ તરફ આવે ત્યારે આશ્રમના બાળકો ઉમળકાથી અને વ્હાલથી તેમને વીંટળાઇ વળતા "ભા" ના વહાલસોષા નામથી વાતાવરણ ગજાવી મૂકતા. "ભા" શબ્દ બોલતાં તેમનાં મોં સૂકાતાં ન હતાં

આ જોઇ ગાડીમાં બેઠેલા બીજા—તેમના છોકરાના—ભાને જરૂર ઇર્ષ્યા થતી હશે. કારણ કે આ હેત, આ ઉમળકો તેમણે, ઘેર જાય ત્યારે પોતાના બાળકોનો અનુભવ્યો નહિ હોય !

આશ્રમમાં રહેનાર બધા બાળકો એકજ કુટુંબમાંથી આવતા ન હતા કે જેથી તેમના બધાના એકજ સામાન્ય ભા હોય. છતાંય જે વ્યકિત "ભા" નું હેતાળ નામ ધારણ કરી શકી હતી તે હતા અમારા પૂજ્ય છગનભા.

બાળકોથી વીંટળાયેલા 'ભા" કોઈના માથે હાથ મૂકતા, કોઇના ગાલે હળવેથી વહાલભરી ટપલી લગાવતા તો કોઇને બાથમાં લઈ ચૂંબનોનો વરસાદ વરસાવતા. એ વખતે એમના હૃદયમાં શું શું વિચારમંથનો જાગતા હતા તેની તો હવે કલ્પનાજ કરવી રહી. તમે માગો તોય એમના વિચારમંથનો રૂબરૂ બતાવી શકું નહિ.

તેમની હૃદયેચ્છા અને તમન્ના એ હતી કે સંસ્થાના બાળકો સારી કેળવણી પામે. એકલું પુસ્તકીયું જ્ઞાન ન પામતાં વ્યવહારુ જ્ઞાન પામે. એટલે કે ભણવા સાથે ગણતા પણ શીખે. મોટા થઈ સંસ્થાની સુવાસ બધે ફેલાવે. સંસ્થાનું નામ દીપાવે. સંસ્થાને પગભર રાખે.

તે કહેતા કે આપણી જ્ઞાતિ વિશાળ છે. અજ્ઞાનતા, વહેમ. કુરિવાજો પણ તેમનામાં ઘણા પ્રવર્તે છે. તે કુરિવાજોનું મૂળ કાઢવા તે મથતા હતા. ઘડપણ હતું છતાં તે ગામડે ગામડે અમારી સાથે સામાજીક સુધારણાના કામમાં તે પગપાળા ચાલીને આવતા. કેળવણી તથા કુરિવાજો પરજ તે સરળ ગ્રામભાષામાં સચોટ વાત કહેતા

એક વખત તેમના વતનમાં હું તેમની સાથે ઉનાળાની રજામાં સામાજીક સુધારણાના કાર્યમાં ગયો હતો. અમારો મનોરંજન કાર્યક્રમ સાંભળવા ઠઠ જામી હતી. કાર્યક્રમને અંતે જયાં "ભા" ભાષણ કરવા ઉભા થયા ત્યાં ઘણી વ્યક્તિઓ તેમને સાંભળ્યા વિના ચાલવા લાગી.

'घरकी मुरघी दाल बराबर' એ કહેવત મુજબ પૂજય છગનભાને નહીં સાંભળનાર વ્યક્તિઓ પણ હતી. છતાં જેણે જ્ઞાતિ—સુધારાનો ભેખ લીધો હતો તેવા "ભા"નો વાક્પ્રવાહ તો કોઇ સાંભળે કે ન સાંભળે પણ ચાલ્યા કરતો હતો. કડવો ઘૂંટડો કોઇને સાંભળવો ગમતો ન હતો. પણ જાણો છો ને દવા તો કડવાજ હોય છે તેને પીનારજ રોગમુક્ત થઈ શકે છે. તે વેળાએ 'ભા' તો કહેતા કે લોકો સાંભળે કે ન સાંભળે પણ હું તો મારી ફરજ બજાવી સંતોષ પામું છું. તેમના કાને—બારમા બંધ કરો, કન્યાવિક્રય બંધ કરો, વરવિક્રય બંધ કરો, કન્યાઓને કેળવો—આવા શબ્દો પડે તોયે તેની અસર પહોંચ્યા વિના રહેશે નહિ.

સીધી વાતો જ્ઞાતિબંધુઓને ગમતી ન હોતી એટલે સંવાદો દ્વારા એજ વિચારો રજુ કરવામાં આવતા હતા. જ્ઞાતિસેવાની તમન્નામાં તેમણે ઘણાં અપમાનો અને દુઃખો સહન કર્યાં હતા. તે કોઈની જાણબહાર નથી.

તેમના ઉપદેશમાં નરી ગ્રામભાષા નીતરતી હતી. ભાષા સરળ અને જનતાને સમજાય તેવી હતી. ઘણી વખત તે તેમના ભાષણમાં ગીતા અને વેદાંતની સરળ વાતો મુકતા ત્યારે તેમનું અગાધ જ્ઞાન અને સાધુતા જણાઇ આવતાં હતાં.

તેઓ સંન્યાસ લેવા ગયેલા. પણ ગુરુના સદોપદેશે તે મુલતવી રાખી જ્ઞાતિબંધુને કેળવવાને જ્ઞાનની પરબ માંડી માંડતી વેળાએ ભલે તેમનું વર્તુલ નાનું હતું પણ પછીથી ધીમે ધીમે તે સાર્વજનિક બનીને ફૂલીફાલી. ખરેખર તેમની સેવા પૂજ્ય રવિશંકર મહારાજના જેવી મૂક પણ ગણી શકાય.

"ભા" તેમના ખરાં બાળકો–શ્રી જેઠાભાઈ, શ્રી રામભાઇ વ.-થી તો કાર્યવશાત દૂર રહેતા. આશ્રમના બાળકો પણ અભ્યાસાર્થે સગાંઓથી દૂર રહેતા હતા. તેથી તેઓ એક-બીજાના પૂરક બન્યા હતા. સ્વ. છગનભા બાળકોના "ભા" બન્યા અને બાળકો તેમના પુત્રો બન્યા. આમ એકબીજાને હેત ઢાલવવાને પાત્ર મળી ગયાં હોય તેમ ખરેખર નજરે જોનારને લાગતું. બાળકોને "ભા" ની ખોટ પૂરાઇ હતી અને "ભા"એ તો વસુધાને કુટુંબ માન્યું હતું.

આશ્રમના બાળકોને જરીકે દુઃખ પડે તે તેમનાથી સહન થતું ન હતું. તેમની મદદે હમેશાં "ભા" ખડે પગે ઉભા રહેતા.

સ્વ. "ભા"ની આશ્રમમાં હાજરી ન હોય અને બાળકોની ફરિયાદનો નિકાલ બરાબર થયો ન હોય ત્યારે બાળકો કહેતા, ""ભા" ને આવવા દો. તે આવે ત્યારે વાત. બધી વાત તેમને કહી દઇશું." ખરેખર તેમને "ભા" ની ઘણીજ હૂંફ હતી.

તે સાહસિક વીર હતા. પાસે કાંઇ ન હોય પણ મોટાં મોટાં કામો આદરતાં. એ જરીકે ખમચાતા નહીં. ઇશ્વરપર શ્રદ્ધા રાખી કામ આરંભી પૂરું કરતા.

તેઓ કહેતા કે આપણી જ્ઞાતિ બહુ વિશાળ છે. દરેક જણ વાર્ષિક એકજ રૂપિયો સંસ્થાને નિયમિત આપે તો આશ્રમને પડતી ખોટની રકમ ઉઘરાવવા ફરવું ન પડે.

આજે, ડરણ પરિષદ વખતની એ સ્વ. છગનભાની વિદ્યાર્થીઓના દુઃખની વાત રજુ કરતી, આંસુ ગાળતી મૂર્તિ મારી નજરે તરવરે છે. તે વખતની એમની દર્દ ભરી માગણી લોકોએ ત્યાંજ ભવન માટે મોટા ફાળાની રકમ ભરીને પૂરી કરી હતી. જ્ઞાતિ માટે તેમણે ભેખ લીધો હતો!

ભલે સ્વ. 'ભા' નો સ્થૂલ દેહ આજે ન હોય પણ જ્યારે પાટીદાર આશ્રમના આલીશાન મકાનની સામે પહોંચીએ છીએ ત્યારે 'ભા' ની મૂર્તિનું એ પ્રતીકજ દેખાય છે. તેમનું કાર્ય, સેવા, સ્વાર્પણ કેમેય ભુલાય તેમ નથી!

સ્વ. "ભા" એ ફેંકેલા પ્રકાશના કિરણો હવે આપણે ઝીલવાના છે. હવે એકલવ્યની જેમ શ્રદ્ધાપૂર્વક વિદ્યાગુરુ "ભા"ની પ્રતિમા પાસેથી પ્રેરણા પાન કરતા રહેવાનું છે. તેમની મનોકામના પૂર્ણ થાય તેમ કરવાનું છે. તેમ થાય તોજ તેમનું સાચું તર્પણ કર્યું ગણાશે. अस्तु । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

મુમૂર્ષુ

(૧)

"સૃષ્ટિ ઘડી દુઃખકણે, સુખસ્વપ્ન રમ્ય!
વ્યાધિ, જરા, મરણ પ્રકૃતિ જીવ કેરી!
માયાવી ગોંફ, મધલાળ લહું અગમ્ય!
લીલાકલા ગહન તારી પ્રભો! અનેરી!

આયુષ્ય અલ્પ, ઘટમાળ ફરે અનન્ત,
એમાં અહો જીવનનાં જલ ઝીલવાનાં,
વિદ્યુત્પ્રભા ક્ષણ શું મૌક્તિક વીંધવાનાં,
દિક્કાલમાં મનુજના પુરૂષાર્થ સાન્ત!

રે ચાલ જીવ! તવ કાજ નહીં સમષ્ટિ,
વ્યષ્ટિ સમષ્ટિ હિત કાજ ભણે શ્વસે તો!
વ્યષ્ટિ વ્યથા શમન શક્ય નહીં, સમષ્ટિ-
ઉત્થાન! જીવ! ચલ, આત્મપ્રતારણા એ!"

અને કો કાનને વ્યાઘ્ર પ્રવાસી પાછળે પડે,
-રક્તરંગ્યું શકે મૃત્યુ જીવની દૃષ્ટિએ ચઢે-
અને જીવ વ્યથા ક્ષોભે આત્મસંરક્ષણે હડે
એ વિધે મોક્ષમાર્ગી આ આત્મા ક્યાં શીદ આખડે?

(૨)

ઉપેક્ષા દુઃખની છાંડી, અપેક્ષા સુખની ત્યજી;
તપ ત્યાગ તિતિક્ષાએ જીવ રહે શિવને ભજી.

કુટુંબની સાંકળને ત્યજીને
આ મોકળું વિશ્વ-કુટુંબ માની,
સંકેલીને ઇન્દ્રિયની કલાઓ
આ શાંત તેજ, તપપુંજ શકે તપસ્વી!

(૩)

એ મોક્ષમાર્ગી હૃદયે બસ એક ઝંખ;
જીવાત્મદ્વિજ ઘટડે લહી મુક્તિપંખ
'ક્યારે સમાધિ બસ સાધું હું નિર્વિકલ્પ'
એ કામના પ્રબળ, છો જીવ-શક્તિ અલ્પ!

ભાવના-પ્રેરણા વેગે તપસ્વી-ચરણે ઢળે
મોક્ષમાર્ગી, શકે ફૂલ ફળને અંજલિ ધરે!

'રે કામના કવણ, વત્સ'! વદે તપસ્વી
'એ મોક્ષ જ્યાં લય લહું સહુ વાસનાનો-
સંસાર-કર્મ-ક્ષય, શાંતિ-પ્રસાદ', ઝૂકે
મોક્ષાર્થી-શું પ્રતિપદા નવ ઈન્દુ ઢૂકે.

(૪)

ઘેરા ઘેરા અબ્ધિ ઘેરા ઉરેથી,
ગોતી ગોતી સાર્યું એક મોતી.
ઊંડા ઊંડા નાભિ-ઊંડા ઉરેથી
વિચાર-મૌક્તિક ધરે જીવને તપસ્વી!

"સમષ્ટિમાં જાળવ વ્યષ્ટિ હિત,
વ્યષ્ટિ હિતે મા ભૂલ આત્મહિત.
ને આત્મહિતે ન સમષ્ટિ હિત!
સમષ્ટિમાં વ્યષ્ટિ છતાં પ્રવિષ્ટ.
તો યે તારું હિત હું અન્ય દેખું:
'માનવ્ય સેવા હિત તારું પેખું.
એમાંય જે દીન મલિન હીન
બંધુ તારી કામના-સેવ-મોક્ષ'!

રે આર્ત્ત જીવ! જનસેવ અનંત મોક્ષ,
એમાંય જે દલિત ને પતિતો-વિશેષ:
દીક્ષા ચહે? ઉર લહી કરુણા રસાળ
સેવા-વેદી શું ધરો આયુ-શેષ"
આષાડી મેઘના જેવી વર્ષી સદ્બોધની ઝડી,
ધરા શો ધન્ય મોક્ષાર્થી ઝીલે એ ચરણે પડી.

(૫)

ભાવના ગર્ભને સેવી, તપસ્વી-તેજ સંભરી,
મોક્ષાર્થી (!) સાધના સાધે કામનો મોક્ષ સંસ્મરી!

એણે જોયાં રાત ને દિન ના ના,
એને માટે દિન ને રાત એક
ઉલેચ્યા અંધારના સાગરોને
ખૂણે ખૂણે પેટવ્યા જ્ઞાનદીપ.

એની વ્યથા પ્રસૂતિની, કલિની, ઉષાની
જેમાંથી બાળ, નવપુષ્પ, રવિ વિકાસે;
અંધારમાંય મૃદુતેજ લકીર હાસે
હાસે એવા તું સમા કોક ધન્ય !

ધન્ય હે મોક્ષના પંથી ! ધન્ય હે કોમતારક !
ધન્ય હે કર્મની ગીતા ! સેવા–સંસ્કાર ધારક !

અનામી

બે પ્રસંગો

હું સને ૧૯૨૬ માં આશ્રમમાં દાખલ થયેલો. અહીં ભણવા આવ્યો ત્યાં સુધી હું બીલકુલ વતન બહાર ગયેલો નહિ. તેથી વારેઘડીયે ઘર સાંભરે ને ઘેર જવાનું મન થાય. એક વખત મને તાવ આવેલો ને તે ખબર સાંભળી મારાં માતુશ્રી ખબર કાઢવા આવેલાં. તાવ આવવાથી ઢીલો થઈ ગયેલો ને વારેઘડીયે ઘર સાંભરતું તેથી મારાં માતુશ્રીને જોઇને હું રડી પડયો. સ્વ. છગનભા તે વખતે મારી પાસે આવીને બેઠા ને છાતીસરખો ચાંપી બોલ્યા 'માધા' તને તાવ આવ્યો તે સાંભળી તારી બા તારી ખબર કાઢવા આવ્યાં, હવે અમને તાવ આવે તો અમારી બા કયાં ખબર કાઢવા આવવાનાં છે ? તારી બા હવે તો અમે કહેવાઇએ. વારેઘડીએ ઘર સાંભળે તેથી રડવાનું કે ઘેર જવાનું ન હોય. હવે આજ તારૂં ઘર ને અમેજ તારી બા, સ્વ. છગનભાનાં આવાં માતૃપ્રેમનાં વચનો સાંભળીને મારી ઘેર જવાની ઇચ્છા જતી રહી. સ્વ. છગનભાનું આવું માતૃહૃદય જોઇને કોને ઘેર જવાની ઇચ્છા થાય ?

× × × × ×

હું સને ૧૯૩૭ માં એક વખત સ્વ. ભા જોડે બેઠો હતો. તે વખતે એક ભાઇ આવ્યા ને વાત કહી કે ફલાણા ભાઇને ઘેર દિકરો અવતર્યો તે વખતે સ્વ. ભાએ ઉદ્દગાર કાઢેલા કે "દીકરો તો એક 'ગાંધી' ની માએ જણ્યો છે કે જેણે પોતાની માનું નામ ઉજાળ્યું. બીજા જન્મીને નામ ઉજાળ્યા સિવાય મરી જાય તેની મને બહુ કિંમત લાગતી નથી."

'જનની જણ તો ભકતજણ કાં દાતા કાં શૂર
નહિ તો રહેજે વાંઝણી મત ગૂમાવીશ નૂર.'

આ સૂત્રને તેઓ માનનારા હતા. પોતે બહુ અક્ષરજ્ઞાન પામેલા ન હતા છતાં ઉપરના સૂત્રને અનુસરીને પોતાનું જીવન જીવવા માગતા હતા. તેથીજ આપણી કડીની સંસ્થાને તેઓ આ કક્ષાએ લાવી શકયા હતા.

આવા સ્વ. છગનભાને કોટિ કોટિ વંદન હો !

માધવલાલ પ્ર. પટેલ

કર્મયોગી છગનભા

પોપટલાલ ગુ. પટેલ
અ. વિ. (ગુ. વિ.)

પ્રથમ મહાયુદ્ધની પૂર્ણાહૂતિ થઈ હતી. બ્રીટીશ સલતનતની ધૂંસરી દૂર થાય એમ દેશ ઝંખી રહ્યો હતો. પણ રોલેટ કાયદાના રૂપમાં તે પકડ મજબૂત બની. દેશનું વાતાવરણ ઘેરુ બન્યું. કડવા કોમ કુરિવાજોની પકડમાં સૈકાઓથી જકડાઈ હતી અને અજ્ઞાન વ્યાપ્યુ હતું. પરિષદ્ અને મહામંડળ સામાજીક સુધારા અને કેળવણીની દિશામાં કંઈક કરી છૂટયાનો સંતોષ લેતાં હતાં. એમ કંઈ અંધારાનો મહાસાગર ખોબે ખોબે ઉલેચવાથી અંધારું ખૂટે ખરું ? આવે પ્રસંગે કોમને જે એક વિરલ પુરુષ સાંપડયો તે આપણા છગનભા. સંન્યાસી મહાત્માઓનાં ચરણો તળાંસતાં તેમને પ્રેરણા અને જ્ઞાન લાધ્યું કે " મારી જ્ઞાતિમાં અજ્ઞાન છે. તેને દૂર કરવાનો એક માત્ર ઉપાય કેળવણી છે. કેળવણીનો પ્રચાર કરવો એજ સાચી સામાજીક સેવા છે. " તેમણે જોકે ધૂળી નિશાળના મહેતાજી પાસે ખાસી મોટી ઉંમરે માત્ર દોઢેક વર્ષમાં વ્યવહારુ કેળવણી લીધી હતી. છતાં કોમમાં કેળવણીના પ્રચાર માટે કમર કસી. તેમણે મહાપુરુષોની જેમ કેળવણીના પ્રચારનું એકમાત્ર ઉચ્ચ ધ્યેય નક્કી કર્યું, તે માટે રાતદિવસ પ્રયત્ન આદર્યો અને તેમાં સિદ્ધિ મેળવવા સુધી જંપ્યા નહિ. ગમે તેટલાં સંકટો વચમાં આવે તો તે દૂર કરી આગળ કેમ વધવું એજ એમની ઝંખના. ધ્યેયની સિદ્ધિ અર્થે તેમણે ચુનંદા સાથીઓ ઉભા કર્યા.

આ ધ્યેય અનુસાર સંવત ૧૯૭૫ ના ઉનાળામાં પોતાના વતન સરઢવ ગામે મહેસાણા જીલ્લાના આગેવાનોની સભા થઈ અને તેમાં કેળવણીની સંસ્થાની સ્થાપનાનો ઠરાવ થયો. તે વખતે છગનભાએ પ્રતિજ્ઞા લીધી કે જ્યાં સુધી છાત્રાલયની શરુઆત ન થાય ત્યાં સુધી પોતે મિષ્ટાન્ન નહિ લે. સાત આઠ માસમાંજ છાત્રાલય શરુ થયું તેમાં એ પ્રતિજ્ઞાનું બળ હતું. શાળા પણ એ વર્ષ બાદ શરૂ થઇ, અને સંસ્થાના મકાન માટે જમીન ખરીદાઇ અને ખાતમુહૂર્તની ક્રિયા પણ થઈ. આમ બહુજ ટૂંકા સમયમાં સંસ્થાએ પ્રગતિ સાધી. ખાતમુહૂર્તની ક્રિયા પછી નિષ્ક્રિયતા આવી. બે ચાર માસ ચાલ્યા ગયા, પણ પ્રવૃત્તિ થતી દેખાઇ નહિ. છગનભાના નિશ્ચયબળ આગળ આ નિષ્ક્રિયતા ટકે તેમ ન હતી. તેમણે એકલે હાથે ધૂણી ધખાવી. સિલકમાં માત્ર પાંચ રૂપિયા હતા છતાં મકાનના પાયાનું કામ શરૂ કર્યું. ઈશ્વર ઉપર અડગ શ્રદ્ધા, સત્કાર્ય માટેની તાલાવેલી અને અખૂટ નિશ્ચયબળ આ એમનાં હથિયાર હતાં. શ્રાવણ માસની હેલી હતી. ગામમાં જે મકાનમાં છાત્રાલય હતું તે જીર્ણ હતું. વિદ્યાર્થીઓ પથારીઓ સંકેલી આખી રાત ટૂંટિયું વળી બેસી રહેતા. એ કરુણ દૃશ્ય 'ભા' થી જોયું ન ગયું. આ દૃશ્યે તેમને વધુ ઉત્તેજીત કર્યા અને તેમણે દૃઢ સંકલ્પ કર્યો કે બાળકોને એ ત્રાસમાંથી મુકત કરવા. ભાદરવા માસમાં ચણતર શરૂ થયું અને વિજયા દસમીએ વાસ્તુ કર્યું પોતાની પથારીઓ લઇ નવા પણ અધુરા મકાનમાં આવેલા વિદ્યાર્થીઓનો હર્ષ અને ઉલ્લાસ ખરેખર અવર્ણનીય હતો.

છગનભા સત્સંગી અને વેદાંત જ્ઞાનના પિપાસુ હતા હરેક પંથના મહાત્માઓ કે રાષ્ટ્ર પુરુષો પાસેથી, તેમનાં ભાષણોમાંથી કે મહાત્માઓનાં જીવન ચરિત્રોમાંથી જ્યાંથી મળી શકે

ત્યાંથી જ્ઞાન મેળવી લેતા, પોતે નક્કી કરેલી કસોટીએ તેને કસી જોતા, અને તેને પ્રત્યક્ષ જીવનમાં ઉતારતા. અષ્ટાવક્રઋષિ, ગુરૂ નાનક, ગુરૂ ગોવિંદસિંહ, જોન ઓફ આર્ક, લીન્કન, બુકર ટી વોશીંગટન વગેરે મહાપુરૂષોની વાતો તેઓ અનેક વખત કહેતા. વેદાંત સારરૂપ કબીર સાહેબનાં ભજનો કલાકો સુધી ગાતા. નિશ્ચલદાસજીના વિચાર સાગરનું એકે એક પદ તેમને કંઠસ્થ હતું. જ્યારે વેદાંતની ચર્ચા તેઓ કરતા ત્યારે તેમને અમો ખરા સ્વરૂપમાં પિછાનતા અને મનથી આજના ગ્રેજ્યુએટોની શક્તિ તેમની શક્તિ આગળ કેવું વામનરૂપ ધારણ કરે છે એવું વિચારતા.

સમાજની સંસ્કૃતિના ઘડતરમાં સમાજના અનેક સદીઓના પ્રયત્નોનો ફાળો છે. એ ફાળો કે વેલ બંધ પડે તો સંસ્કાર-જલ બંધિયાર થાય અને પરિણામે સમાજની અધોગતિ થાય, આર્ય ધર્મે ઉપદેશ્યું છે કે નિદાન સમાજની શક્તિશાળી વ્યકિતઓ વાનપ્રસ્થ અને સંન્યસ્ત ધારણ કરી સમાજને પોતાના અનુભવનો લાભ આપે તો સમાજના રીત રિવાજોનું સુસંસ્કરણ થતું રહે.

છગનભાએ ૫૬–૫૮ વર્ષની ઉમરે સામાજીક ઋણ અદા કરવા અને સમાજનું સંસ્કાર જલ વહેતું રાખવા જીવનના છેલ્લા શ્વાસ સુધી તપ કર્યું. તેમણે સૈકાઓથી ભૂલાઈ ગયેલી વાનપ્રસ્થ અને સંન્યસ્તની પ્રણાલિકાને નવીન સ્વરૂપમાં સજીવન કરી આચરી બતાવી જ્ઞાતિમાં દાખલો બેસાડયો.

છગનભા દયાના સાગર હતા. ગરીબ અને નિરાધાર વિદ્યાર્થીઓનો એક માત્ર આશરો હતા. બહારગામથી છગનભા જ્યારે સંસ્થામાં આવે ત્યારે પોતાની સાથે નવજીવન લેતા આવે. વિદ્યાર્થીઓ તેમને ઘેરી વળે, પોતાનાં સુઃખ દુઃખની વાતો તેમને ખુલ્લા દીલે કરે. શકય તેટલી મદદ બાળકોને તેઓ તરતજ કરતા અને ન બને ત્યાં વિદ્યાર્થીને લઈ કોઈ શ્રીમંતને ઘેર પહોંચી જઈ મદદ અપાવતા.

છગનભાએ આ સંસ્થા તેમજ બીજી સંસ્થાઓ માટે ફંડની સફળ ઝોળી ફેરવી છે. સંસ્થામાં હોય કે ગામડામાં હોય, ગાડીમાં હોય કે પગપાળા મુસાફરી કરતા હોય, જે મળે તેની સાથે સમાજ સુધારા અને કેળવણી સંબંધી વાતચીત ચાલુજ હોય અને તે વ્યક્તિના ગામ સંબંધે સંપૂર્ણ હકીકત જાણી લે. પોતાના છેલ્લા શ્વાસ સુધીમાં તેમણે આખા ગુજરાત અને કાઠિયાવાડનાં ગાંમડાં અને શહેરોમાં અનેકવાર ફરી ફંડફાળા કર્યાજ કર્યા છે. કડીની સંસ્થાના તો છગનભા જાણે કલ્પવૃક્ષ હતા. તેમના પગ ચાલ્યા ત્યાં સુધી સંસ્થાને નાણાંની ભીડ જણાઈ નથી.

છગનભા વ્યવહારદક્ષ હતા અને તેમની યોજના શક્તિ અજબ હતી. મકાન કામ ઉપર દેખરેખ રાખવી, સારો માલ સામાન સસ્તા ભાવે ખરીદવો અને ફંડ મેળવવું એ ત્રણે કામો તેમણે સુંદર રીતે કર્યાં છે, તેમ છતાં સંસ્થાના વિકાસ કામમાં વિલંબ થવા દીધો નથી.

ભાની ભાષણશૈલી અનુકરણીય હતી. કલાકો સુધી તેમની રસમય વાતો ખૂટતી ન હતી. "તેમની ભાષણશૈલી નૈસર્ગિક અને વિદ્વાનોએ પણ અનુસરવા જેવી છે" એમ કાકા કાલેલકરે કહ્યું હતું. સમાજના ઉદ્ધારનાં સનાતન સત્યો સાદા દૃષ્ટાંતોમાં વણી દઈ જનતાના હૃદયમાં ઉતરી જાય તેવી રીતે રજુ કરવાની એ રીત હતી. વિદ્વાનોની વાણી સાંભળી કંટાળેલો શ્રોતાવર્ગ ભાની વાણી સાંભળવા આગ્રહ રાખતો, અને સાંભળે ત્યારેજ સંતોષ અનુભવતો. તેમની પ્રેરકવાણી સાંભળી શ્રીમંતવર્ગ દાન આપવા તૈયાર થઈ જતો.

છગનભાનો લોકકેળવણીમાં મોટો ફાળો છે.! કેળવણી તરફ અભિરૂચિ ઉત્પન્ન કરાવવી એ ભગીરથ કામ હતું. 'વિદ્યાદાન એ મોટું દાન છે' નો પાઠ વીસ પચીસ વર્ષના એમના સતત પ્રયત્નોથી પ્રજા કંઇક શીખી. પૌરાણિક કથાવાર્તાઓ, વેદાંતનાં ગૂઢ રહસ્યો અને ધાર્મિક દૃષ્ટાંતો દ્વારા સમાજસેવા, વિદ્યાદાન, અન્નદાન વગેરેનું મહાત્મ્ય તેમની લાક્ષણિક શૈલીથી લોકોને તેઓ સમજાવતા. બાળકોને ભણવા મોકલવા વિનવી, ફંડમાં પાઇ, પૈસો કે મૂઠી અનાજ આપવા અને સહાનુભૂતિનો મીઠો શબ્દ બોલવા ઉપદેશી, વહેમ, કુરિવાજ વગેરેથી દૂર રહેવા કહી તેમણે લોક કેળવણીનું સફળ કાર્ય કર્યું હતું.

છગનભા ગોપ્રેમી હતા. ગોપાલનનું માહાત્મ્ય કડવા કોમને સમજાવવા તેમણે સારી જહેમત ઉઠાવી હતી. એ હેતુથીજ તેમણે ગોશાળા સ્થાપવાનો વિચાર કરેલો. આજે કડીની ગોશાળા ફૂલીફાલી ગુજરાતની એક આદર્શ ગોશાળા બની છે.

કેળવણીના ક્ષેત્રમાં કન્યા કેળવણીને તે ભૂલ્યા નહોતા. એકાદ પ્રયત્ન કરી પણ જોયો. પણ તેમાં પ્રગતિ થઇ શકી નહિ. તેમના મનમાં એ પ્રશ્ન વારંવાર ઉઠતો. તેમની એ ઉમેદ અધુરીજ રહી ગઈ. છગનભાનું સાચું સ્મારક કન્યા કેળવણીની સંસ્થાને મૂર્તસ્વરૂપ આપવું એ છે.

'કર ભલા હોગા ભલા' એ તેમનો જીવન મંત્ર હતો. ત્રણ મહા વાકયોની જેમ તે મંત્ર પણ તેમને મન ચોથું મહાવાકય હતું. જીવનભર એ મંત્ર તેમણે જપ્યો, તે પ્રમાણે અમલ કર્યો અને સમાજમાં સેવાવૃત્તિનાં બીજ રોપ્યાં.

આવા સાદાસીધા નિરક્ષર ગણાતા છગનભાની યોગસાધના પૂજ્ય મહાત્મા ગાંધીજીના કાને પહોંચી. છગનભા મહાત્માજીના દર્શને ગયા. ત્યાં વાતોચીતો થઈ મહાત્માજીએ આશ્રમની મુલાકાતે પધારવા વચન આપ્યું. મહાત્માજી સંસ્થાની મુલાકાતે પધાર્યા તે દિવસ સંસ્થાના ઇતિહાસમાં સોનેરી અક્ષરે લખાયેલો છે.

કડીના આશ્રમ, વિદ્યાલય અને ગોશાળામાં, વિસનગરના આશ્રમ અને વિદ્યાલયમાં, અમદાવાદના વિદ્યાર્થી ભવનમાં અને વડોદરાના પાટીદાર છાત્રાલયમાં છગનભાના આ કાર્યની સુવાસ આજે પણ ફેલાઇ રહી છે.

એ મહાપુરુષનાં છેવટનાં દર્શન પામવાને હું ભાગ્યશાળી થયો હતો. જીવનમુક્તની જેમ સનાતન નિદ્રામાં પોઢેલા એ મહાપુરૂષનાં છેલ્લાં દર્શન આજે પણ મારી નજર સમક્ષ તાજાંજ છે. એ મહાપુરૂષ ઘણું જીવો.

અંધારે ઠોકરો ખાતા જોયા બંધુજનો તમે
આત્મને હોમીને આપે સ્થાપ્યો વિદ્યાર્થી આશ્રમ.

ઉગાડયું વૃક્ષવિદ્યાનું મોંઘેરી મ્હેંક મ્હેંકતું
કીર્તિની કલગી જેવું ભવ્ય ભાગીરથી સમું.

નારણભાઇ.

વ્યાવહારિક તત્ત્વેત્તા

નારણભાઈ છગનલાલ પટેલ
સરઢવ

છગનભાનો જન્મ સંવત ૧૯૧૯ ના આસો વદ અમાસને દિવસે સરઢવ મુકામે થયો હતો. છગનભાનાં માતુશ્રીનું નામ કૃષ્ણામા હતું (અમારાં દાદીમા) કૃષ્ણામા સ્વભાવે સરળ હૃદયનાં ને ઈશ્વર ઉપર અત્યંત શ્રદ્ધા રાખવાવાળાં હતાં. પિતાનું નામ પિતામ્બરદાસ (અમારા દાદાજી) હતું. પિતાજી સ્વભાવે સરળ અને દઢ નિશ્ચયી હતા. ગમે તેવા મુશ્કેલ કાર્યોમાં હિંમત ને ધીરજથી સંકટનો સામનો કરી કાર્યને આગળ ધપાવવામાં દઢ નિશ્ચયી હતા. અમારા દાદાની આર્થિક હાલત સારી નહિ હોવાથી છગનભાની ઉંમર પાંચ છ વર્ષની હશે તે સમયે છગનભાના પિતાશ્રી સહકુટુંબ અમદાવાદમાં આવીને વસ્યા. અથાગ પરિશ્રમથી પોતાનું ગુજરાન ચલાવતા. તે સમયે અમદાવાદનો ધીખતો ધંધો હાથવણાટ રેશમ ને કિનખાબનો ચાલતો હતો. સાતેક વર્ષની ઉંમરે છગનભાએ તે કામ શીખવા જવાનું શરૂ કર્યું. થોડા વર્ષ કામ શીખ્યા. લગભગ સત્તરેક વર્ષની ઉંમર સુધી વણાટનું કામ કર્યું. છગનભાનાં માતાપિતા પૈસે ટકે ગરીબ હોવા છતાં સાધુસંતનો સહવાસ અને સેવા પ્રેમપૂર્વક કરતાં એટલે છગનભાને પણ બાળપણથી સાધુસંતોનો સમાગમ હોઈ સંસ્કારો મેળવેલા ને સાધુસંતમાં શ્રદ્ધા ને પ્રીતિ થયેલી. સત્તર વર્ષની ઉંમર થયા પછી એમને લાગ્યું કે મારે ભણવું જોઈએ. ભણવાનો દઢ વિચાર કરી અમદાવાદમાં દરિયાપુર લુણસાવાડમાં ખુંધા મહેતાની પાસે દશ મહિના અભ્યાસ કરી ગુજરાતી ચોથા ધોરણ સુધીનું જ્ઞાન મેળવ્યું.

સ્વ. પ્રો. જેઠાલાલ ચીમનલાલ સ્વામીનારાયણના પિતાશ્રીની અમદાવાદમાં માણેકચોકની શરાફી પેઢીમાં નોકરીએ જોડાયા. કેટલાક વર્ષો સુધી તેમને ત્યાં નોકરી કરી. નોકરીમાંથી છૂટા થઈ પોતાનો સ્વતંત્ર ધંધો કરવા લાગ્યા ત્યારપછી થોડા વર્ષે સરઢવ રહેવા આવી ખેતીનું કામ ચાલુ રાખી વેપાર પણ કરતા હતા.

બાળપણથી સાધુસંતના સહવાસ અને સંસ્કારે એમના જીવનમાં આધ્યાત્મિક જ્ઞાન દ્વારા જીવન વિકાસ વધતો ગયો. સરઢવમાં દબાયેલો વર્ગ જેવા કે હરિજન તથા અન્ય પછાત ગણાતા વર્ગ ઉપર તે સમયે ગામના ચૌદશીયાઓના જુલમના ત્રાસથી એમનું હૃદય કંપી ઉઠ્યું. ગામના ચૌદશીયાઓનો મક્કમ ને દઢતાથી સામનો કરી ચૌદશીયાના ત્રાસથી તેમને મુક્ત કરવાની કોશિશ કરી ગરીબ વર્ગનો પ્રેમ મેળવ્યો અને ચૌદશીયાઓને સમજાવી એમના હૃદયમાં પરિવર્તન કરાવ્યું. પાટીદાર સમાજની આર્થિક અવદશા જોઈ ગામના કેટલાક સમજુ આગેવાન માણસોને પોતાના સહવાસમાં લઈ પાટીદાર સમાજની ઉન્નતિ કેવી રીતે થાય તેનો વારંવાર વિચાર કરવા લાગ્યા. સાધુ મહાત્માઓનો સમાગમ અને વેદાંત શાસ્ત્રોનું અધ્યયન દ્વારા અદ્વૈત સિદ્ધાન્ત છગનભાના અંતઃકરણમાં દઢ થવાથી સમાજની ઉન્નતિનો વિચાર મજબુત થતો ગયો. પાટીદાર વર્ગના નેવું ટકા જમીનો ને ઘર ગામના વણિકો ને ત્યાં ગીરો હતાં.

રાત દિવસ સખ્ત મજૂરી કરી ખેતીનું અનાજ જે કાંઈ પાકે તે ખળામાંથી બારોબાર શેઠ લોકો લઈ જાય. લોભી વણિકો ખેડૂતોના ઘરમાં મહિના પંદર દિવસ ખાવા જેટલું પણ રહેવા દેતા નહી. તમારે ખાવા જોઈએ તો અમારે ત્યાંથી લઈ જજો. લેવા જાય ત્યારે જુના ને સડેલા મડ બાજરી સવાઈથી આપે. આ સ્થિતિ છગનભાથી સહન થઈ નહિ, તેથી ગામના સમજુ માણસોને એકઠા કરી સમજાવ્યું કે આ સ્થિતિ શા કારણે છે. કે ખેડૂત પોતાનું પકવેલું અનાજ ખાઈ શકતો નથી. છગનભાને લાગ્યું કે પાટીદાર સમાજમાં નીચેનાં મહત્વનાં કાર્ય કરવાં જરૂરી છે. (૧) સૌથી પહેલાં મરણ પાછળનાં ભોજન બારમાં બંધ કરવાં. (૨) બાળલગ્ન એક તિથિનાં લગ્ન બંધ કરવાં. (૩) છોકરાઓને ભણાવવા. (૪) ભાટ, ચારણ વહીવંચા, ભવૈયા, ભુઅ ભુતપ્રેતના ખોટા વહેમ, મરણ પાછળ રોવાકુટવાનું વિગેરે મટાડ્યા સિવાય સમાજ સુખી થશે નહી. માટે એ કામ કરવાનો વિચાર કરી ગામના ૧૨ આગેવાનોએ પ્રતિજ્ઞા કરી કે આજથી બારમાં ખાવાં નહી ને કરવાં પણ નહી. અને જે કરે તેને રોકવો. પહેલું કામ બારમાં બંધ કરવાનું શરૂ કર્યું. તે વખતમાં આ કામ બહુ કઠિન હતું. સમાજના રૂઢી ચુસ્ત લોકો તથા સમાજનું શોષણ કરનાર વર્ગ એમના કાર્યમાં અનેક અડચણો ઉભી કરી વિરોધ કરવા લાગ્યા. ભલા અને ભોળા પાટીદારોને ઉંધે રસ્તે દોરવા ગાળોની ઝડીઓ વરસાવવા લાગ્યા. માબાપને લીમડે તાણી બાંધ્યા એવો પ્રચાર કરવો શરૂ કર્યો. પરંતુ છગનભા ને એમના સાથીદારો મક્કમ હોવાથી દિનપ્રતિદિન પ્રચાર દ્વારા સરકારમાંથી બારમાં બંધ કરાવ્યાં. એટલે આર્થિક સ્થિતિ સુધરવા લાગી જે પાટીદારોની ઘર ને ખેતર વણિકોને ત્યાં ગીરો હતાં. એમના વર્ષો જુના હિસાબ તપાસી વાજબી વ્યાજ મજરે આપી પાંચ સાત વર્ષમાં ખેડૂતો દેવામાંથી મુક્ત થઈ ગયા. ઘર અને જમીનના માલિક બન્યા એમના આ કાર્યમાં આદરજ મેડાના આગેવાનો સાથે ભળ્યા. બન્ને ગામના આગેવાનો સાથે થઈ ગામોગામ ફરી પ્રચાર કરી ઘણા ગામોમાંથી બારમાં કરવાની પ્રથા નાબુદ કરી. તેવીજ રીતે બાળલગ્ન બંધ કરાવવા સમાજમાં પ્રચાર ચાલુ રાખી વડોદરા રાજ્યની સરકાર પાસે બાળલગ્ન પ્રતિબંધક કાયદો કરાવી ઊંઝા ઉમિયા માતાજીના મંદિરમાંથી બાર વર્ષે એક તિથિના લગ્નની પ્રથા નાબુદ કરાવી. છોકરાઓને ભણાવવાનો પ્રચાર શરૂ કર્યો. વડોદરા રાજ્યમાં કૈ. શ્રી. મહારાજા સર સયાજીરાવ ગાયકવાડે ફરજીયાત કેળવણીનો કાયદો કર્યો તે વખતે પાટીદારોને તથા અન્ય લોકોને સમજાવી છોકરાઓને ભણવા મોકલવા પ્રચાર કરી લોકોને શિક્ષણમાં રસ લેતા કર્યા.

સ્વ. પુરૂષોત્તમદાસના પ્રયાસથી કડવા પાટીદાર કોમમાં સમાજ સુધારાના પ્રચાર માટે શ્રી કડવા પાટીદાર પરિષદ નામે સંસ્થા શરૂ કરી. સંસ્થાની શરૂઆતથી છગનભાએ ઊંડો રસ લેવા માંડ્યો કડવા પાટીદાર જેવી વિશાળ કોમમાં પ્રાથમિક શિક્ષણનો પ્રચાર ફરજીઆત કેળવણીની પ્રથાથી થયો. પરંતુ માધ્યમિક શિક્ષણના અભ્યાસ માટે ગામડાઓમાં શિક્ષણ સંસ્થાઓ નહી હોવાથી અમદાવાદમાં મહામંડળ બોર્ડીંગમાં રહી વિદ્યાર્થીઓ માધ્યમિક શિક્ષણનો લાભ લેવા લાગ્યા, શિક્ષણનો પ્રચાર વધતો ગયો. અમદાવાદના મહામંડળના વિદ્યાર્થીઓને રહેવાના સ્થળ સંકોચના અભાવે બીજી એક બોર્ડીંગ કરવાનો વિચાર કર્યો. અમદાવાદમાં બીજી બોર્ડીંગ કરવામાં આવી પરંતુ છગનભાને લાગ્યું કે ઉત્તર ગુજરાતમાં જો એક સંસ્થા ઉભી કરવામાં આવે તો ઉત્તર ગુજરાતના વિદ્યાર્થીઓ તેનો લાભ લઈ શકે. આ વિચારથી છગનભા. ભાઈશ્રી નગીનભાઈ વજેલાલ (પૂ. સ્વામીશ્રી નિજાનંદજી) ધનશા

ખેતીની બાબતમાં છગનભાના વિચારો એવા હતા કે ખેતીની આધુનિક ઢબ જ્યાં સુધી ન બદલાય, સહકારી ખેતી ન થાય તથા એક જથ્થે જમીન ન થાય ત્યાં સુધી ખેતીનો વિકાસ થાય નહી. એનો અમલ કરવા માટે સન ૧૯૧૫ માં એક વખત કૈ. સર સયાજીરાવ મહારાજની મુલાકાત લીધેલી. વડોદરા રાજ્યમાં એક જથ્થે જમીન કરવા શ્રીમંત મહારાજને અરજ કરેલી. શ્રીમંત મહારાજાએ છગનભાની વાત ધ્યાનમાં લઇ ફરમાવેલું કે જો તમે એક તાલુકામાં અગર એક ગામમાં ખેડૂતો તયાર થાઓ તો રાજ્ય તરફથી તમને પૂરતી મદદ આપીશ. આ વાત છગનભાએ અમારા ગામ સરઢવમાં ખેડૂત ભાઇઓને સમજાવવાનો પુરો પ્રયાસ કર્યો તથા અન્ય ગામોમાં પણ પ્રચાર કર્યો પરંતુ એ કાર્યમાં તેમને સફળતા મળી નહી.

પશુ પાલન–ખાસ કરીને ગાયોના પાલન માટે ખાસ લક્ષ હતું. જો ગાયોનું પાલન કરવામાં નહિ આવે તો ખેડૂત ભાઇઓને સારા બળદ નહિ મળે. એમના લક્ષની પૂર્તિ માટે કડીમાં ગૌશાળા કરી. વિદ્યાર્થીઓ ગાયોનું દૂધ પીતા થયા.

છગનભા બ્રહ્મનિષ્ઠ વેદાંતી હતા. વેદાંતનો પોતાના જીવનમાં અમલ કરી જીવનમુક્ત જીવન વ્યતીત કરી સંવત ૧૯૯૭ ના માગશર વદ ૮ તા. ૨૨–૧૨–૧૯૪૦ ના રોજ સવારના સાત વાગે વિદેહ થયા. ૐ શાન્તિ, શાન્તિ, શાન્તિ. સરવે જનાદિ સુખીનો ભવન્તુ.

જ્યોતિ જલતી રાખજે!

વંદીએ યોગીન્દ્ર ભાને ખાંભી આજે રોપીએ:
સૌ મળી સ્નેહેથી કંઠે ફુલમાળા આરોપીએ.

ઝરણાં વહાવ્યાં સ્નેહનાં જેણે જગાવ્યો દેશને:
તેના ચરણની રજ ઉપાડી શીર મૂકી શોભીએ. વંદીએ.

યુગ યુગાંતર દેવ તારો જશ રહો વ્યાપી જગે:
શક્તિ દેજે તુજ તનુજને તહારે લીધે આપીએ. વંદીએ.

ઋણ ચઢાવ્યું રાજવી તેં ફેડી શકીએ ના કદી:
પણ સમર્પી શીષ ચરણે ખાંભી તારી રોપીએ. વંદીએ.

અજ્ઞ ઘેરી રાતડીમાં જ્ઞાન દીવડો તેં ધર્યો:
દિવડે દિવડે કેશરી "હું" કાર તહારો છે ભર્યો. વંદીએ.

શિખ તહારી યાદ રહેવા અમ મંદિરે સ્થાપીએ:
ગજા વગર પણ તુજ રાહે પગ હમારા માપીએ. વંદીએ.

હે ગુરૂ, હે દેવ હમારા, જ્યોતિ જલતી રાખજે:
આત્મ શકિત તાહરી અમ સૌને વહેંચી આપજે. વંદીએ.

શંકરભાઇ જેસંગદાસ પટેલ
લાંઘણજ

पूज्य 'भा' की यादमें—

—जिन्होंने अिस पूण्यभूमि और पिछड़ी जातिके अुत्थानमें अपना खून बहाया, अपना सबकुछ निछावर कर दिया।

अैसा कौन व्यक्तिथा जिसका नाम हज़ारो मनुष्य सदैव प्रेमसे याद करते हैं। यह और कोअी नहीं, वे थे अेक निरक्षर किन्तु सहृदयी छगनलाल पीताम्बरदास पटेल–जिनको हम 'भा' के अेकाक्षरी नाम से पुकारते हैं।

कड़ी आश्रम और विद्यालयके हजारों छात्र-विद्यार्थियोंके दिलोंमे पू. छगनभाके लिये अेक अनोखी भावना मौजूद है। स्वयं अपने माता-पितासे भी बढ़कर वे 'भा' को चाहते हैं। अैसा क्यों? वे जानते हैं कि अुनको मौजूदा हालत और विकासके मूलमें छगनभा का काफी बड़ा हाथ रहा है। जिन्होंने 'भा' को देखा-सुना, जो अुनके साथ कंधे-से-कंधा मिलाकर रहे, जिन्होंने अुनका प्यार पाया-वे सचमूच अपनेको धन्य समझते हैं। 'भा' की स्मृति अुनके लिअे अमूल्य विरासत बन गयी है। फिर भी मनुष्यकी सहजवृत्ति स्थूलकी ओर. आकार की ओर, मूर्तिकी ओर रहती है। वैसे तो कडी की संस्था पूज्य 'भा' की प्रतिकृति है ही, अुनके स्वप्नादर्शोंकी साकार मूर्ति है, फिर भी छगनभाकी अेक मनोहारिणी मूर्तिकी कमी खटकती थी–अैसी मूर्ति कि जिसके आगे भक्तहृदयी छात्रगण और श्रद्धालू ज्ञातिजन प्रेमसे सिर नवायें।

आज हमारे सबके लिअे आनंदका दिन है, महोत्सव है; क्योंकि अब हमारे हृदय भूखों नहीं रहेंगे। हमें अब भावनामूर्ति मिली है।

अदम्य क्रांतिकारी

हमें जरा सोचना है कि 'भा' के प्रति आबालवृद्ध, स्त्री-पुरुष–सबको अितना प्रेम क्यों है। अुनका नाम सुनते ही सबके हृदयोंमें आनंदसागर क्यों हिलोरें मारने लगता है। अुनके व्यक्तित्वमें अैसा क्या जादू था कि जिसने सबको अपनी ओर खींचा। न अुनमें शारीरिक विशेषता थी, न बाहरी प्रभाव न विश्वविद्यालय की बड़ी अुपाधि। अिकहरे बदनके उस हड्डियोंके ढांचेमें अैसा कौनसा बल था। वह यह तत्त्व है जिसके प्रभावसे मनचाहा कार्य होता है। जहां बड़े बड़े पंडित असफल रहते हैं वहां अिस तत्त्ववाला मनुष्य सफल होकर ही रहता है। यह है उनका आत्मबल, निस्वार्थ सेवावृत्ति, ज़बरदस्त श्रद्धा। प्रेमसे सब प्राणी वशमें रहते हैं। तुलसीदासकी भांति उन्होंने 'सियाराममय सब जग' जाना।

हमारे रामकृष्ण परमहंस—

अीश्वरका नियम है कि सच्ची लगनसे शुरु हुआ कार्य अधूरा नहीं रहता, उसको पूरा करनेवाला आ ही निकलता है जो उसे पूरा करके छोडता है।

आत्मबलवाला व्यक्ति कभी अकेला नहीं होता। बडे क्षेत्रमें निरक्षर परमहंस ने जो क्रांति कर दिखायी उसकी छोटी आवृति हमें 'भा' के कार्यमें मिलती है। जिस प्रकार परमहंस के अिर्दगिर्द शिष्य समुदाय खड़ा हुआ, जिन्होंने 'मास्टर' का कार्य संपन्न किया, उसीप्रकार हमारे निरक्षर 'भा' को कर्मनिष्ठ, सेवाव्रती कार्यकर मंडल मिला। बिखरी पडी शक्तियोंको भावना-पूट देकर अेकसूत्रतामें बांधना ही 'भा' की महत्ता का द्योतक है। जिस प्रकार सांस्कृतिक धुंधलकेमेंसे परमहंसने साफ़ रास्ता दिखाया, 'भा' ने हमारे मृतप्राय जड समाजको झकझोरा। शिथिल अंगोंमें नवचेतन प्रकट हुआ। सोती हुअी जनताने करवट बदली और अंगडाअी ली। वामन से विराट होनेका पहला कदम उठाया गया।

अुत्तर गुजरातके भगीरथ

पू. छगनभाने जो काम कर दिखाया है उसकी कीमत शायद आज नहीं आंकी जा सकती। क्योंकि हमें भूतकाल ज्यादा याद नहीं रहता। जैसे सगरपुत्र अपने तारककी बाट जोहते रहे थे उसीप्रकार हमारी पिछडी जाति अपने तारककी प्रतीक्षामें थी। पूज्य भा के अवतीर्ण होते ही अभ्युदय की आशा बंधने लगी। ज्ञानगंगा तो बहती ही थी किन्तु उत्तर गुजरातमें उसे मोडनेवाला कौन था। छगनभाने वही काम किया। आज हम उसी गंगाकी बदौलत शरीफ होके फिर सकते हैं।

गृहस्थ सन्यासी

सबसे बडा जो उपकार छगनभाने सबके ऊपर किया है वह है सेवाव्रतको जारी रखना। भारतीय संस्कृति त्याग की भित्ति पर ठहरी है। मगर त्याग सन्यासी ही कर सकता है अैसा भारी भ्रम है। लेकिन 'भा' को सुझाया गया कि उच्च जीवनके लिये संसार छोडनेकी आवश्यकता नहीं है। उसीपर चलकर उन्होंने जीवन सार्थक किया। जनसेवामें ही प्रभुसेवा देखी। उन्होंने मर्यादित कुटुम्बको छोडकर विशाल कुटुम्बको अपनाया। सचमुच वे सन्यासियोंमें गृहस्थ और गृहस्थोंमें सन्यासी रहे। अपनी साधनासे उन्होंने सन्यासियोंको भी मात कर दिया। वे आज सबके हृदयोंमें मौजूद हैं। बूंद ने समुद्रमें मिलकर अमरत्व प्राप्त किया। ज्ञान, कर्म और भक्ति की त्रिवेणी बहती थी उनमें। उनका जीवन अेकांगी न था। उनका ज्ञान किताबी नहीं था। अतः उनमें अद्वैतवाद और गांधीवाद का सुभग समन्वय था। अपनी जातिके उत्थानके लिये औरोंको दबाना उन्हें गीता के 'सर्व भूतहितेरतः' के विरुद्ध लगता था। सबके कल्याणमें ही हमारा भी कल्याण निहित है: हमारा कदम प्रेममूलक होना चाहिअे-अैसी उनकी पक्की राय थी।

निष्काम कर्मयोगी

वे जीते जागते कर्मयोगी थे। आशा-निराशाओंके बीच अडिग रह जो महाभारत कार्य कर दिखाया उसके मूलमें उनकी गीताकी जीवनदृष्टि ही थी। वे जो कार्य करते भगवानको ही अर्पण करते। अपनेको खुदाका नाचीज बंदा

निमित्तमात्र ही समझते थे। 'कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन।' कर्मयोगी की सफलता फलमें नहीं, कार्यकी परंपरा स्थापित करनेमें और जारी रखनेमें है। आज हम देखते हैं कि छगनभा का कार्य अब भी चलता रहा है। सच्चा कर्मयोगी मरकर भी जीता है-या यों कहिअे कि वह मरता ही नहीं।

'जो संत हुअे वे वीर कहाँ
जो वीर हुअे वे संत कहाँ।'

लेकिन हे भा! तुम संत और वीर साथ साथ थे।

अुन्होंने गीता जीवनमें अुतारी थी। अतः अुनके जीवनमें सुमेल था: संगीत था।

निरक्षर शिक्षागुरु और सहहृदयी माता।

शिक्षक की बड़ी लियाकत ज्ञान नहीं प्रेम और हमदर्दी है। अतः उन्हें शिक्षाशास्त्रके कोरे नियमोंसे, शुष्क शिस्त से प्रेम नहीं था। वे मानते थे कि नियम हमारे लिअे हैं न हम नियम के लिअे। उनके हृदयबलके आगे आश्रम और विद्यालय के पेचीदा सवाल नहीं ठहरा सकते थे। बड़े बड़े उपाधिवाले भी उनके आगे 'शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वं प्रपन्नम्' कहते हिचकिचाते नहीं। और आश्रमके बालकोंकी 'भा' माता थे। भा की उपस्थितिमें उन्हें किसीका डर नहीं लगाता था।

अिस प्रकार हम देखते हैं कि विविध शक्तिसंपन्न 'भा' ने कैसे उत्तर गुजरातकी कायापलट कर दी। सबसे बड़े जादूगर थे वे। उन्होंने जो कर के दिखाया उसका पूरा मूल्यांकन भी हम कर पायँ तो आगेका रास्ता साफ़ होगा। अैसे दिव्यात्मा के लिअे तो हम कह सकते हैं कि

'नास्ति येशां यशःकाये जरा मरणजं भयम्'॥

अम्बालाल शि. पटेल
गृहपति पाटीदार आश्रम-कडी

मर जाअूँ मांगूँ नहीं, अपने तनके काज़।
परमारथके कारणे, मोही न आवे लाज॥

जड-चेतन गुण-दोष मय विश्व कीन्ह करतार।
संत हंस गुण गहहिं पय, परिहरि वारि विकार॥

वृच्छ कबहु नहि फल भखै, नदी न संचै नीर।
परमारथके कारणे साधुन धरा शरीर॥

સ્વ. છગનભા સ્મારક ફંડમાં

સર્વે જ્ઞાતિબંધુઓને ફાળો આપવાની

વિનંતિ

કડીની આપણી સંસ્થાઓથી સર્વ કોઇ પરિચિત છે અને તેના પ્રાણરૂપ સંસ્થાપક સ્વ. છગનભાના જ્ઞાતિ હિતના કાર્યોથી પણ સર્વે સારી રીતે વાકેફ છે. કડીની સંસ્થાઓ છગનભાના સતત પ્રયત્નથી ફૂલીફાલીને આજે શાખાઓ પ્રશાખાઓ વિસ્તારી રહી છે. અને તેથી સર્જાએલા વાતાવરણના પ્રભાવથી આખો પ્રદેશ આજે કેળવણી વિષયક વિવિધ પ્રવૃત્તિઓથી ગાજી રહ્યો છે.

આવા આદિ પુરૂષ સમા છગનભાની પ્રતિમા (બાવલુ) કડી સંસ્થાના આંગણામાં મૂકવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે. આ અપૂર્વ પ્રસંગની યાદમાં છગનભા સ્મારક ફંડ એકઠું કરવાની યોજના કરી છે. તેમની સેવાઓની મહત્તાને અનુરૂપ અને જ્ઞાતિની મોટી વસ્તીને શોભે તેવી સારી રકમ તા. ૨૯-૩૦ એપ્રીલ પહેલાં એકઠી થાય તે માટે પ્રવૃત્તિ ચાલી રહી છે. આ કાર્યમાં જ્ઞાતિભાઇઓ અને સંસ્થાના નવાજૂના વિદ્યાર્થીઓ ઉમળકાભર્યો સહકાર અને સાથ આપી રહ્યા છે તે ખરેખર જ્ઞાતિ સમસ્તને ગૌરવ લેવા જેવી બાબત છે.

સર્વે જ્ઞાતિ ભાઇઓને યથા શક્તિ ફાળો-ફૂલ નહિ તો ફૂલની પાંખડી-સ્મારક ફંડમાં આપી જ્ઞાતિના અજોડ સેવકને ભાવભીની અંજલિ અર્પવાની આગ્રહભરી વિનંતિ છે.

આ સંસ્થાના જૂના તથા ચાલુ વિદ્યાર્થીઓ નાનીનાની ટૂકડીઓમાં ફાળા માટે જૂદા જૂદા ગામોએ ફરી રહ્યા છે. તેઓ જે જે ગામે આવે તે તે ગામના આગેવાન જ્ઞાતિ બંધુઓ તેમને દોરવણી આપે અને ફાળો એકત્ર કરવામાં સહાય ભૂત થાય એવી અમારી ભલામણ છે

આપનો ફાળો નીચેના સરનામે મનીઓર્ડરથી મોકલી આપોઃ-

છગનભા સ્મારક ફંડ

C/o મંત્રી, પાટીદાર આશ્રમ

મુ. કડી (ઉ. ગુ.)

લી. આપના વિશ્વાસુ

રામચંદ્ર જ. અમીન

ઉપપ્રમુખ

છોટાલાલ મ. પટેલ

મંત્રી

ક. પા. કે. ઉ. મંડળ અને

સ. વિ. કે. મંડળ

કડીના આંગણે

બે દિવસનો કાર્યક્રમ

[રવિ, સોમ : તા. ૨૯-૩૦ એપ્રીલ ૧૯૫૧]

તા. ૨૯-૪-૫૧ રવિવાર

સવારે ૭—૦	ધ્વજવંદન.
૭-૩૦ થી ૧૧—૦	કડી સંસ્થાના નવાજૂના વિદ્યાર્થીઓનું સ્નેહસંમેલન.
૧૧—૦	પરિષદના પ્રમુખનું સ્ટેશન ઉપર સ્વાગત.
બપોરે ૧-૩૦ થી ૩-૩૦	પરિષદનું વ્યવસ્થાપક મંડળ તથા વિષય વિચારિણી સમિતિ.
૪—૦ થી ૭—૦	પરિષદનું ખુલ્લું અધિવેશન.
૭—૦ થી ૮—૦	પટેલ ભુવન તરફથી પરિષદના પ્રમુખશ્રીનું સન્માન.
રાત્રે ૯—૦ થી ૧૨—૦	વિદ્યાર્થીઓનો રંજનકાર્યક્રમ.

તા. ૩૦-૪-૫૧ સોમવાર

સવારે ૭-૩૦ થી ૧૧—૦	છગનભાની પ્રતિમાનો ઉદ્ઘાટન સમારંભ.
બપોરે ૨—૦ થી ૪—૦	સ્નેહસંમેલનની બીજી બેઠક.
૪—૦ થી ૭—૦	પરિષદનું ખુલ્લું અધિવેશન.
રાત્રે ૯—૦ થી ૧૨—૦	વિદ્યાર્થીઓના વ્યાયામના પ્રયોગો.

ભાને યુગો સુધી અંજલિ આપીએ.

પાટીદાર જ્ઞાતિમાં કેળવણી અને વિદ્યાના પ્રસાર માટે કડીની આદર્શ સંસ્થા ઉભી કરીને મુખ્યત્વે છગનભાએ પરમ કલ્યાણનું કાર્ય કર્યું છે. તેઓની ધગશ, નિખાલસતા, સમાજની ઉન્નતિ માટેની તમન્ના અને સતત સેવાવૃત્તિ સર્વ માટે પ્રેરણાદાયી રહ્યાં છે.

તેઓ જીવંત સેવામૂર્તિ સમાન હતા. કડીની કેળવણી સંસ્થા એજ તેઓનું સાચું સ્મારક છે. તેની પ્રગતિ, વૃદ્ધિ અને સંસ્કારિતા માટે બધા પ્રયત્નશીલ રહે એવા આ પ્રસંગે મારા આશીષ છે.

છતાં તેઓની ઉજ્જવળ સ્મૃતિ માટે તેઓને પ્રાણપ્રિય વહાલી સંસ્થામાં તેઓની પ્રતિમા મૂકાય તે યોગ્ય છે.

સુલભ, સસ્તી ને ચારિત્રશીલ કેળવણી દ્વારા આપણે છગનભાને હાર્દિક અંજલિ યુગયુગો સુધી આપતા રહીએ. તા. ૪-૪-૫૧

સ્વામી બ્રહ્માનંદસાગર.

(સ્વામી બ્રહ્માનંદજી તે વડોદરાના શેઠ મો. હ. કડવા પાટીદાર છાત્રાલયના મૂળ સંસ્થાપક અને સમાજ સુધારક-ગણપતપુરા (કરજણ) ના પૂર્વાશ્રમના પટેલ બેચરભાઈ રાયજીભાઇ.-સંપાદક)

છગનભાની જીવનસુવાસ

"છગનભા ભલે અભણ હોય પણ એ જ હિંદની જીવતી જાગતી સંસ્કૃતિ છે"

—કાકાસાહેબ કાલેલકર

અખૂટ ધીરજ, ખંત અને નિઃસ્વાર્થપણે સમાજસેવા કરનાર સ્વ. છગનભાઇ પીતાંબરદાસને આપણો સમાજ હંમેશાં યાદ કરશે.

પોતે અભણ હોવા છતાં પોતાના સમાજનાં બાળકોને કેળવણી તરફ અભિમુખ કરનાર વિદ્યાપ્રેમી સ્વ. છગનભાઇનું જીવન ધન્ય બની ચૂકયું છે.

તેમના જીવનમાંથી સદ્દબોધ લઇને આપણો સમાજ આગળ વધે એવી શુભેચ્છા રાખું છું.

શેઠશ્રી દુર્ગાપ્રસાદ શંભુપ્રસાદ લશ્કરી

અનેક સંકટો વેઠીને સ્વ. છગનભાઇ પીતાંબરદાસે આપણા સમાજને કેળવણી તરફ અભિમુખ કર્યો છે. કડીની સંસ્થા એમના જીવનકાર્યનો એક જીવતો પુરાવો છે. જનકલ્યાણના કાર્યથી એમની જે સુવાસ ફેલાઇ છે તે વર્ષોસુધી આપણા સમાજને પ્રેરણાદાયી થઈ પડશે.

શેઠશ્રી ચંદુલાલ માધવલાલ

પોતાની પાછલી અવસ્થામાં એક જુવાનને શોભે એવી ધગશથી સ્વ. છગનભાએ આપણા સમાજની પ્રગતિ માટે જે કાર્ય કર્યું છે એ ખરેખર આપણે માટે ગૌરવ લેવા જેવું છે. પરિષદ્દના સમાજ સુધારાના કાર્યને કેળવણીદ્વારા મૂર્ત સ્વરૂપ આપી, અજ્ઞાનરૂપી અંધારામાં અટવાતા આપણા સમાજને તેઓશ્રીએ એક નવો પ્રકાશ આપ્યો છે. છગનભા એ ખરેખર આપણું અણમોલ રત્ન છે. પરંતુ કેવળ એમની પ્રસંશા કરીનેજ બેસી રહીશું તો દુનિયા કહેશે કે, 'તમે છગનભાને બરાબર ઓળખ્યા જ ક્યાં છે?'

એમનું આદરેલું કાર્ય જ્યાંથી અધુરું રહ્યું હોય ત્યાંથી આગળ વધારીએ તો જ એ સદ્દગતને સાચી અંજલિ આપી ગણાય.

શેઠશ્રી નંદુલાલ મંછાશંકર

એક સાચા સમાજસેવક અને કેળવણીકાર તરીકે કડીની સંસ્થાના આદ્યસ્થાપક સ્વ. છગનભાની યાદ ભુલી શકાય તેવી નથી. આપણા ગામડાના અજ્ઞાન સમાજને કેળવણી તરફ અભિમુખ કરવાનું મુશ્કેલ કાર્ય તેમણે અનેક સંકટોમાંથી પાર ઉતરીને કરી બતાવ્યું છે. એમણે આપેલો ભોગ ઉગી નીકળ્યો છે. પરંતુ તે વિશેષ ઉગી નીકળે એવી પ્રભુ પ્રત્યે મારી પ્રાર્થના છે.

શેઠશ્રી જયકૃષ્ણભાઇ હરિવલ્લભદાસ

(અંબીકા મીલ્સવાળા)

સમાજ સેવા એ કાંટાળો માર્ગ છે. પરંતુ છગનભાને અંતરનો અવાજ મળ્યો કે, 'તું અજ્ઞાન અને રિવાજોમાં પડેલા તારા સમાજને ઊંચો લાવ.' અંતરના એ અવાજની પાછળ એમણે સમાજસેવાના ક્ષેત્રમાં તરત જ ઝંપલાવી દીધું.

સુધારાના એ સાચા કીમીયાગર હતા. એમણે કેળવણીનો દીવો પ્રગટાવ્યો અને અંધારું નાસવા માંડયું.

આપણા સમાજને માટે ભેખ લેનાર વિરલ વ્યક્તિઓમાંના એ એક હતા. કડીની સંસ્થા એ પુણ્યાત્માના કાર્યનું એક સુંદર પ્રતિક છે.

છગનભાનું સેવાકાર્ય આપણે અધુરું હોય ત્યાંથી આગળ ધપાવીએ એવું બળ પરમાત્મા આપણને આપો !

શ્રી ડૉ. ગણપતરામ ગોકળદાસ પટેલ
M. B B. S., D. O. M S. (LON.)

સ્વ. છગનભાનો જીવન મહિમા આપણા સમાજને માટે ખૂબજ ઉપયોગી છે. ખોટા વહેમો, કુરિવાજો અને રૂઢિયોમાં અટવાઇ પડેલા આપણા સમાજને તેઓશ્રીએ કડીની સંસ્થાદ્વારા પ્રકાશ આપ્યો છે અને એ રીતે સાચું માર્ગદર્શન કર્યું છે. એક પ્રખર કેળવણીકાર અને સાચા સમાજ સુધારક તરીકે તેઓનું સ્થાન ગુજરાતના ઇતિહાસમાં સોનેરી અક્ષરે અંકિત થયું છે. છગનભાએ પોતે કેળવણી નહોતી લીધી તો પણ તેમણે હજારો વિદ્યાર્થીઓને કેળવણી મળે તે માટે ભેખ લીધી. અને જ્ઞાનની જ્યોત પ્રગટાવી. આ જ્યોતને ઉત્તેજીત રાખવાની આપણી ફરજ છે. અને તે ફરજ બજાવીને જ આપણે છગનભાની સ્મૃતિ તાજી રાખીએ.

શેઠશ્રી અંબાલાલ ત્રીભોવનદાસ તકતાવાલા

આજે જુવાન જોદ્ધા જેવા યુવકો અને યુવતીઓ કંઈ કાર્ય આવીને પડે છે ત્યારે હું એકલો-એકલી શું કરું એમ કહી બેસી જાય છે; એને છગનભાનો દાખલો દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખવા જેવો છે. ૫૬ વર્ષનો અભણ માણસ શું કરી શકે તે જોવું હોય તો કડી સર્વ વિદ્યાલયની જાત્રાએ જવું. આપણે કેવળ ગતાનુગત જુની યાત્રાઓ કર્યા કરીએ છીએ, પણ નવી યાત્રાનાં સ્થળ છે તે જાણતા નથી, પછી એની યાત્રાએ જઇએ તો શાના ?

ઇશ્વર પેટલીકર
તંત્રી : 'પાટીદાર'

પરિષદના ૧૭ મા અધિવેશનના વરાયેલા પ્રમુખ
શ્રી મણિલાલ હરજીવનદાસ (લેંગ્લી.)

તાજેતરમાં મુંબઈ ખાતે શ્રી પન્નાભાઈ પટેલના ટ્રેકટરના કારખાનાની મુલાકાતે નનીય વડાપ્રધાન શ્રી જવાહરલાલ નહેરુ સાથે હસ્તધુનન કરતા શ્રી મણિભાઈ (લેંગ્લી) તસ્વીર.

કડી અધિવેશનના પ્રમુખ
શ્રી મણિલાલ લેંગ્લીનો
— ટૂંક પરિચય —

શ્રી. મણિલાલ ગુજરાત વિદ્યાપીઠના સ્નાતક છે. પ્રમાણિકતા, પરોપકારી વૃત્તિ, રાષ્ટ્રીય ભાવના અને કાર્ય કરવાની સચ્ચાઇ એ અંતરગત શક્તિને વિદ્યાપીઠના શિક્ષણે વધુ ઉત્કટ બનાવી છે.

મુંબઇની યુરોપીયન પેઢી લેંગ્લી એન્ડ કું. માં તેમણે કુનેહપૂર્વક કાર્ય કર્યું અને એથી એ લેંગ્લી તરીકે ઓળખાયા. તેઓ રૂના એક નિપુણ વેપારી છે. એમની સાહસિકતા, મીઠો અને મિલનસાર સ્વભાવ એક વખત પરિચય થયા પછી કેમે કરી ભૂલી શકાય એવાં નથી.

સ્વ. શેઠશ્રી મફતલાલ ગગલભાઇની સહાયથી તેમણે વેપાર ધંધામાં ખૂબ સારો યશ પ્રાપ્ત કર્યો છે.

આપણી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસની પ્રવૃત્તિને તેઓ આર્થિક સહાય કરતા ને કરાવતા આવ્યા છે.

આપણા વિદ્યાર્થીઓને કેળવણીમાં સહાયરૂપ થવા તેમણે પોતાની લાગવગથી બનતું કરી છૂટવામાં ખૂબ ઉત્સાહ બતાવ્યો છે. તૈયાર થયેલા વિદ્યાર્થીઓને નોકરી મેળવવાના પ્રયત્નમાં પણ તેઓશ્રી સહાયરૂપ બન્યા છે.

મુંબઇના કડવા પાટીદાર મંડળના તેઓશ્રી ઉપપ્રમુખ છે. અને આ મંડળની પ્રવૃત્તિને વિકસાવવા માટે ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ લે છે. અમદાવાદની શ્રી. ક. પા. કેળવણી સંસ્થામાં તેઓએ સારી મદદ કરી છે અને તેની વ્યવસ્થાપક સમિતિના તેઓશ્રી સભાસદ છે.

ટુંકમાં, આપણી સમાજિક અને કેળવણી વિષયક પ્રવૃત્તિઓને વિકાસવા માટે તેમનો સંપૂર્ણ સહકાર છે.

૪૦ વર્ષથી પ્રદિપ્ત રહેલી શ્રી ક. પા. પરિષદની જ્યોતને શ્રી. મણીભાઇ વધુ ઉત્તેજીત કરશે અને સમાજ સેવાના ક્ષેત્રને વધુ ઉજ્જવલ બનાવશે.

છગનભાની પ્રતિમા આગળ જઇને કહીએ: 'ભા! અમે તમારૂં અધુરૂં કાર્ય કન્યા વિદ્યાલય સ્થાપીને પૂરૂં કરીશું.'

આપણા જ્યોતિર્ધર

લેખક: પીતાંબર પટેલ, એમ. એ.

કડીની સંસ્થા જોતાં જ કબીરવડનો ખ્યાલ આવે છે. ભક્ત કબીરે વડના દાતણની એક ચીરી નર્મદાતીરે નાંખી અને એમાંથી ફૂલી ફાલીને મોટો વડ થયો. એ વડના મૂળમાં ભક્તિ અને શ્રદ્ધાનું સિંચન થયું હતું. એટલે તે ફળ્યો ફાલ્યો. તેની શાખાઓ, પ્રશાખાઓ વિસ્તરી અને અસલી મૂળ પણ ન જડે એવડો મોટો વડ બની ગયો. જોનારની આંખ ઠરે છે. માનવીને અને પશુપંખીઓને શિતળ છાયા આપે, તાપે બળતા અને થાકયા પાકયા મુસાફરને આશરો આપે એવો એ વડ આજે પણ, વર્ષો પછી પણ જુવાનની અદાથી છાતી કાઢીને ઉભો છે. કડીની સંસ્થાને આ બધી વાત લાગુ પડે છે.

કડી ગામથી સહેજ દૂર, ખેતરો વચ્ચે છગનભાએ સંસ્થાની સ્થાપના કરી. એક પછી એક ઇંટ મૂકતા ગયા અને મોટી ઇમારત બની ગઇ. પાટીદાર આશ્રમ થયો, સર્વ-વિદ્યાલય થયું, ગૌશાળા થઇ, મુદ્રણાલય થયું. જ્યાં પહેલાં ચકલાં ઉડતાં હતાં ત્યાં વિદ્યાર્થીઓનો લલકાર સંભળાવા લાગ્યો. જ્યાં પહેલાં ગીધ અને ગધેડાં ભૂકતાં હતાં ત્યાં મા સરસ્વતીની આરતી ઉતરવા માંડી. જંગલમાં મંગલ થઇ ગયું. એક જ્ઞાનમંદિર સર્જાઇ ગયું. આજે તો એ સંસ્થાએ પેલા કબીરવડની પેઠે શાખા અને પ્રશાખાઓ વિસ્તારી છે. છગનભાએ જ્ઞાનની જે જ્યોત જલાવી તે જ્યોત ઉત્તર ગુજરાતનાં ગામેગામ પહોંચી ગઇ છે. એમણે એ અમર જ્યોતિમાં તેમના જીવનનું સર્વસ્વ, શ્રદ્ધા અને ભક્તિ રેડયાં હતાં. એથી એ દીવડો અનેક ઝંઝાવાત વચ્ચે પણ ઝગમગી રહ્યો છે અને કેટલાયને પ્રકાશ આપી રહ્યો છે.

એવા છગનભાનો વિચાર આવે છે ત્યારે આદરથી માથું નમે છે. છગનભા એટલે જાણે જીવતો જાગતો પુરૂષાર્થ. આપણે વાતવાતમાં કહીએ છીએ કે કાળામાથાનો માનવી શું ન કરે! એનું સાચું પ્રતીક જોવું હોય તો જુઓ કડીની સંસ્થા. છગનભાની શ્રદ્ધાનો એ વિજય છે. સાચકલા આદમીના પુરુષાર્થની સફળતા છે. એવા છગનભાને શું કહીને સંબોધવા! તેમને કર્મયોગી કહેવા! સેવા મૂર્તિ કહેવા! પુરૂષાર્થી કહેવા! ના... છગનભા તો એથી ય કંઇ વિશેષ હતા. એ આપણા જ્યોતિર્ધર હતા. અંધકારમાં સબડતી પાટીદાર કોમને જગાડનાર, તેની આગળ જ્ઞાનનો દીવડો ધરનાર અને અંધકારમાંથી બહાર લાવનાર એ અમર જ્યોતિર્ધર હતા.

આજથી પૂરા ત્રણ દાયકા પહેલાંનો એ સમય હતો. ત્યારે પાટીદાર કોમ ઊંઘતી હતી. ત્યારે ઘોડિયામાં ને સુપડામાં લગ્ન થતાં હતાં. ત્યારે મરણ પાછળ બારમાં થતાં હતાં.

ત્યારે કુરિવાજોનું રાજ્ય ચાલતું હતું. ત્યારે અજ્ઞાનતા રાત્રિના કાળમીંઢ અંધકારની જેમ છવાઈ ગઇ હતી. ત્યારે સુધારાની વાત કરવી તેય ગુન્હો ગણાતો હતો. લોકો સુધારકથી ભડકીને ભાગતા. કોઇ ભણાવવા પણ તૈયાર ન હતું ને ભણવા ય તૈયાર ન હતું. એ સમયે છગનભાએ જ્ઞાનનો દીવડો પેટાવ્યો.

નહિ સાધન સામગ્રી. નહિ સાથ સથવારો. નહિ ફંડ ફાળો છતાં અંદરનો આતમરામ કહી રહ્યો હતો કે: 'તું આ કામ કર્યે રાખ એ પ્રભુનું કામ છે. એ સેવાનું કામ છે. એજ સાચી ભક્તિ છે. એજ સાચો માનવધર્મ છે. નિષ્ઠાથી એ કામને વળગી રહે. તને જરૂર સફળતા મળશે.' અને આવા અડગ શ્રદ્ધાબળથી છગનભાએ સંસ્થાનું કામ ચાલુ રાખ્યું. એક ગામથી બીજે ગામ ફર્યા. રૂપિયો રૂપિયો, પાઈ પૈસો, જે મળ્યું તે ઉઘરાવ્યું અને સંસ્થાને પોષ્યા કરી.

ચરોતરમાં કેળવણી સંસ્થાઓ છે. બીજે પણ વિદ્યાલયો છે. પણ કડીની સંસ્થા એક એ કારણે ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. એક તો ગુજરાતભરની બધી સંસ્થાઓના સ્થાપકો ભણેલા ગણેલા; લાગવગવાળા અને પ્રતિષ્ઠિત માણસો હતા. બીજું એ સમાજ પણ તેમની વાત સમજી શકે એવો જાગૃત હતો. કડીની સંસ્થાના સ્થાપક છગનભા અભણ કહી શકાય એવા હતા. તેમણે સંસ્થા શરૂ કરી ત્યારે કેળવણીમાં લોકોને રસ ન હતો. ભણનારા છોકરા પણ મળતા ન હતા. કોઇ ફંડફાળો પણ આપતું ન હતું. સમાજને સુધારાની વાતમાં કે કેળવણીની બાબતમાં ઉત્સાહ ન હતો. એ વખતે છગનભાએ જે કામ કરી બતાવ્યું છે એ તો અનન્ય છે. અનુપમ છે... અદ્દભૂત છે. ઐતિહાસિક દષ્ટિએ પણ એ કામ અસાધારણ ગણાશે. એવું કામ તો જ્યોતિર્ધર જ કરી શકે. એટલે જ છગનભા સાચા અર્થમાં આપણી કોમના જ્યોતિર્ધર હતા.

તેમનો ચહેરો, તેમનો સુકાયેલો દેહ એવોને એવો આંખો સામે તરવરે છે. તેમનો અવાજ કાનમાં હજુ ય રણકયા કરે છે. તેમની વાણીમાં અનુભવનો રણકો સંભળાતો. દિલની સચ્ચાઇ અને આત્માની શ્રદ્ધા સંભળાતી. એ બોલતા તો સાદી, સીધી...ગામડિયા ભાષામાં. પણ એ વાણીમાં જે જોમ હતું, જે પ્રભાવ હતો અને જે અસરકારકતા હતી તેવી તો બીજે ભાગ્યે જ સાંભળવા મળે છે. આજે રવિશંકર મહારાજને સાંભળીએ ત્યારે છગનભાની વાણી યાદ આવે. એવી એ પ્રભાવશાળી વાણીના પ્રતાપે છગનભાએ લોકોને વિચાર કરતા કર્યા. કેળવણી તરફ અભિમુખ કર્યા. લોકોને જગાડ્યા અને આગળ વધવાની પ્રેરણા આપી. તેમના પ્રતાપે આજે નાનાં મોટાં ગામોમાં શાળાઓ અને હાઈસ્કૂલો સ્થપાઇ છે. જ્ઞાતિમાં હવે ભણેલા વિદ્યાર્થીઓ દેખાય છે.

મને એ દિવસો એવાને એવા યાદ આવે છે. ત્યારે હું અંગ્રેજી ત્રીજીમાં હતો. જન્માષ્ટમીની રજાઓ હતી. કડીના વિદ્યાર્થીઓની ટુકડીઓ પાડવામાં આવતી. આ ટુકડીઓ જુદાં જુદાં ગામોમાં ફરતી. સુધારાના કાર્યને વેગ મળે તેવા સંવાદો ભજવાતા,

પ્રવચનો થતાં અને સંસ્થા માટે ફંડ ફાળો થતો. મને છગનભાની ટુકડીમાં ચાણસ્મા તાલુકાનાં ગામોમાં જવાનું સદ્ભાગ્ય મળ્યું હતું. અમારી ટુકડીમાં મણીઆરીવાળા ચતુરભાઇ પટેલ હતા, લણવાવાળા કલ્યાણદાસ હતા, રણુજવાળા કેવળભાઈ હતા. અને બીજા ભાઇઓ હતા. અમે એક ગામથી બીજે ગામ સંવાદો ભજવતા. છગનભા લોકોને સુધારાની વાત કરતા. એ વખતે મેં છગનભાની વાણીનો પ્રભાવ જોયેલો. જે લોકો વાત સાંભળવા તૈયાર ન હતા. જમાડવાની પણ આનાકાની કરતા હતા. તે બધા ભાની વાણી સાંભળી તેમની ઝોળી ભરી દેતા. એ વખતે તો રૂપિયો એ ગાડાના પૈડા જેવડો હતો. છતાં છગનભા કોઇ ગામમાંથી ખાલી હાથે નીકળતા નહિ. આખરે અમે પાટણ ગયેલા. સૌએ સાથે રણુજ સ્ટેશન પર ફોટો પડાવેલો. એ ફોટો હું ખાસ સાચવી રહ્યો છું. એ વખતે તો છગનભાની તાકાત હું પૂરેપૂરી સમજી શકયો ન હતો પણ એ ફોટો આજે મારે મન મોટું સંભારણું બની ગયો છે. છગનભા જેવા જ્યોતિર્ધર સાથે ફરવાનું મળ્યું. તેમની સેવા કરવાનો લાભ મળ્યો. તેમની વાણી સાંભળવાનો લ્હાવો મળ્યો એ મારે મન ઘણું કિંમતી ધન છે. એ સ્મરણો વાગોળું છું ત્યારે છગનભાની મૂર્તિ મનઃચક્ષુ સામે આવીને ખડી થાય છે. તેમને વંદન કરું છું. પણ ભાના મોં પર જે નિર્મળ ઝરણ જેવું હાસ્ય રમ્યા કરતું તે દેખાતું નથી. તેમની આંખમાં જે ચમક દેખાતી, આનંદ અને ઉલ્લાસની ઝલક દેખાતી તે હવે દેખાતી નથી. તેમના મોં પર ગમગીની છે. આંખમાં અજંપો છે. જાણે એ ઠપકાભરી મુખમુદ્રાએ સામે તાકી રહે છે. જાણે એ કહે છે કે મારૂં અધુરૂં કાર્ય કોઇએ ન કર્યું !

જે કામ છગનભા જેવા અભણ માણસ કરી શક્યા તે કામ તેમની સંસ્થામાં ભણેલા વિદ્યાર્થીઓ કરી શકતા નથી. જે કામ તેમણે એકલા હાથે કર્યું તે કામ આપણે અનેક હાથે પણ કરી શકતા નથી. છગનભાનું સાચું સ્મારક તો કન્યા વિદ્યાલય છે. જે કામ છગનભાએ છોકરાઓ માટે કર્યું તે કામ કન્યાઓ માટે ન કરી શકયા. એને માટે તેમનું આયખું ઓછું પડ્યું. કદાચ પ્રભુની એવી ઇચ્છા હશે કે એ કામ તેમનાં માનસ સંતાનો પૂરું કરશે. પણ હજુ સુધી છગનભાનું એ અધુરું કામ પૂરું થયું નથી. ત્યાં સુધી છગનભાના મોં પર પેલું બાળકના મોં પર વિલસી રહે છે તેવું નિર્દોષ હાસ્ય ક્યાંથી જોવા મળે!

આજે છગનભાને અંજલિ આપતાં હાથ કંપે છે. આંખો શરમના ભારથી નીચે ઢળી પડે છે. છગનભાનું બાવલું એ તેમની માત્ર યાદ છે. એ તેમનું સ્મારક નથી. તેમની યાદ સાચવી રાખવાનો એ તો માત્ર બાલીશ પ્રયત્ન છે. અને છગનભાએ વાવેલા વડ નીચે અનેક વિદ્યાર્થીઓ આશરો લઇ ગયા, પ્રકાશ લઇ ગયા. કમાતા થઇ ગયા. છતાં કોઇ એનું ઋણ અદા કરવા આગળ આવતું નથી. આ આપણી શરમ ભલે આપણે નફ્ફટ થઇને છૂપાવવા પ્રયત્ન કરીએ પણ કાળ પ્રભુ તો કદી ય માફ નહિ કરે. એ દેવું સમય આવે વ્યાજ સહિત ચૂકવવું પડશે. એ પહેલાં જ આપણે શા માટે દેવામાંથી મૂકત ન થઇએ! આપણે છગનભાની પ્રતિમા આગળ જઇને કહીએ: 'ભા! અમે તમારું અધુરું કાર્ય કન્યા વિદ્યાલય સ્થાપીને પૂરું કરીશું.'

શ્રી ધૂંનાભાઈ ... સ્વામિનારાયણ મંદિર પાસે
મુ. કડી તા. કડી (ઉ. ગુ.)

છગનભાની સંસ્કાર પ્રતિભા

લેખક : બંસીલાલ જે. પટેલ

માનવીની પ્રતિભાને શબ્દબધ્ધ કરવી એ પારાને પોટલીમાં બાંધવા જેવી વિકટ વાત છે. આવી એક પ્રતિભા સંપન્ન વ્યક્તિ જે આપણી જ્ઞાતિએ ઉત્પન્ન કરી છે, તે છગનભા તેને સર્વથા ન્યાય આપવો એ ઉપર કહ્યું તેમ આ કલમની શક્તિની બહાર હોઇને તેનો એક અંશમાત્ર પણ અહીં ઝીલાય અને રજુ કરી શકાય તોએ ઘણું. છગનભા એટલે સંસ્કારના તૈલથી ઉદ્ભવેલો પ્રદીપ, અને તેની જ્યોત એટલે, જ્યાં સુધી આપણને લાગે વળગે છે ત્યાં સુધી, અખંડ અને અસાધારણ.

હિમગિરિસી ગગનચુંબતી, જ્યોતિ શિખ અનુપમ.
મંગલદાયી સ્વપ્ન પ્રેરતી, જ્યોતિ રુપ અનુપમ.

ભાએ જે પાટીદાર સમાજની અત્રળચંડી પ્રાણઘાતક, ઘરઘાલી ગયેલી, વિનાશક પ્રણાલિકાઓ સામે પડકાર નાંખ્યો હતો, તે પડકારના ધ્વનિમાં જ ભાની વિશાળ જ્યોતનો આછો ખ્યાલ તો આવી શકે તેમ છે.

વિનિપાતના પંથે ઘસડી જતી આપણી હ્રાસદાયક પ્રણાલિકાઓ, પ્રતિભાને નામે પૂજાઇ રહેલા ઢોંગ, સત્યને નામે દિવસ રાત રચાયે જતા અસત્યનાં ષડયંત્રો, મૃત્યુની ઘેરી છાયામાં જ બારમા જેવી મરણોત્તર ક્રિયાઓને નામે રચાતા ઉત્સવોનાં વિનાશકારક તાંડવ, ઢીંગલા ઢીંગલીના લગ્નમાં બિરફતાર થઇ ગયેલી આપણી સામાજિક બુધ્ધિમત્તા—આ બધું જ્યારે આપણી જ્ઞાતિ અને સમાજમાં પ્રવર્તી રહ્યું હતું ત્યારે સ્વચ્છ હવા ફેલાવવા, કટિબદ્ધ થવું તે કોઇ રંગીપંગીનું કામ ન હતું. તે વખતે સ્વર્ગની ગંગાને પાર્થિવ ભૂમિપર વહાવવા જોઇતો હતો કોઇ ભગીરથ, કોઇ હજાર હજાર વર્ષથી ઓજીનની ઘોડાહારના જેવો સડો ધોઈ નાંખવા જોઇતો હતો હરક્યુલસ.

આ સર્વશક્તિ એક અજ્ઞાન સડતા ગામમાં જન્મેલી વ્યક્તિમાં ક્યાંથી અવતરી, અને આ મર્યાદિત પરિઘમાં પાંખો ફફડાવી રાચી રહેનારા સમાજમાં આ સીંદબાદના રૉક પક્ષી જેવું મહાકાય વિહંગ નવસર્જન કરવા ક્યાંથી એકાએક આવી વસ્યું ? તે વિહંગે કઇ છાયામાં નવસર્જન કર્યું ? શું નવસર્જન સાચે જ સંપૂર્ણ રીતે થયું છે ? ના, ના, તે વિહંગ તો રંગનો માત્ર છંટકાવ જ કરીને, ઉડ્ડયનનો વિશાળ માર્ગ ચીંધીને જ આવ્યું હતું તે સનાતન માર્ગેજ જઇ બેઠું. હવે તે એકએક બુંદમાંથી જ્યારે તેના જેવી અસંખ્ય પ્રતિભાઓ સર્જાશે ત્યારે જ આ સડતા સમાજને નવા પગ ને પાંખો આવશે. ભાએ જે જે કાર્યની રૂપરેખા કે પછી ખોળીયું તૈયાર કર્યું છે, તેમાં હજી પ્રાણ મૂકવાનું અસાધારણ કાર્ય આપણે માથે આવી પડયું છે. ભાએ તો ફક્ત એક નવી પ્રતિમા જ તેમના સંસ્કાર

વકીલ ધનાભાઈ ક. પટેલ
ઠે. સ્વામિનારાયણ મંદિર પાસે.
મુ. કડી તા. કડી (ઉ. ગુ)

અને અનુભવના હાથ વડે ઘડી છે. તે પ્રતિમા ત્યારેજ સાચી બનશે જ્યારે તેમાં આપણે આત્મા મૂકીશું.

આવી અનુપમ પ્રતિભા ઘડવાવાળા પુરુષમાં કઇ શકિતએ સંચાર કર્યો હતો? શું તેમણે સારુ એવું અધ્યયન કરીને મહાશાળાની ઉપાધિઓ મેળવી હતી? ના, તે રીતે તો તેઓ શાળામાં પણ ગયા ન હતા. ઘેર બેઠા બેઠા કોઇ શિક્ષકની મદદથી દોઢ બે મહિનાનો અભ્યાસ કર્યો હતો. દોઢ કે બે મહિનાના અભ્યાસ કરેલા, સામાન્ય વિદ્યાર્થીમાં આ ત્રિકાળ દષ્ટિ ક્યાંથી આવી? આજે જે વિદ્યાર્થી 'એમ. એ'ની કે પછી 'આઇ.સી. એસ'ની ઉપાધિ સંપાદિત કરીને જે આ કાર્ય કરવા માટે મૂંઝાય છે, તે કાર્ય આ એક ગામઠી નિશાળીયાએ કેમ કરીને સિદ્ધ કર્યું? શું તેમનામાં કોઇ દૈવી શકિએ સંચાર કર્યો હતો? ના, બુદ્ધિવાદ તેને કેમ સ્વીકારે? મને તો લાગે છે કે તે તો તેમના વંશવંશાનુગત સંસ્કારોની સદા જલી રહેલી પણ પૂર્વે કદાપી નહિ વ્યકત થયેલી તેવી કોઇ અવ્યક્ત 'અંતરસ્રુઝની' જ્યોતિની પ્રતિભાનો પ્રભાવ જ હોવો જોઇએ. તે જ્યોતિની પ્રેરણા પીને ભાએ આ ભગીરથ કાર્ય કર્યું.

તેમની માતા કૃષ્ણાબહેન. તેઓ સાચે જ કૃષ્ણમય હતાં. મને ખ્યાલ છે કે એક વખત મારા પિતાજીએ મને કહ્યું હતું કે, કૃષ્ણ મા ખેતરમાંજ પડયાં રહેતાં હતાં. ત્યાં પ્રભુ ભકિતની છાયામાં અગમ્ય આનંદ દિનરાત લૂંટતાં હતાં. રળિયામણા, લીલા ખેતરોની વચમાં, પ્રકૃતિના ખોળામાં બેઠા પછી મનુષ્ય પ્રભુનું દર્શન કેટલું સરળ રીતે કરી શકે છે, તેનું જીવતું દષ્ટાંત હતાં. નિસર્ગરાણીના ખોળામાં જે બાઈએ પોતાની જિંદગીના સારા એવાં વર્ષો પસાર કર્યાં હતાં અને કુદરતને સમજવા માટે જ જેણે સર્વસ્વ હોમી દીધું હતું તે સ્ત્રીના બાળકમાં સંકુચિત ભાવનાનેિ સ્વાર્થવૃત્તિનો ત્યાગ; સત્યને નામે પૂજાતિ અસત્યની પ્રતિભાઓનો વિનાશ કરવાની ઇચ્છા, સમાજની અવળચંડી પ્રાણઘાતક પ્રણાલિકાઓ સામે બળવો પોકારવાની વૃત્તિ અને સત્યની શોધમાં સર્વસ્વ હોમવાની અદમ્ય શકિત હોય તે તો તદ્દન સ્વાભાવિક છે–ન હોય તોજ આશ્ચર્ય. જે બાઈએ વિના સંકોચે સંતસાધુની સેવા કરી હતી. કબીર સાહેબની પ્રાપ્તિ માટે જેણે આત્મસમર્પણ કર્યું હતું તે બાઇના પુત્રમાં આત્મસમર્પણ કરવાની વૃતિ આવે એ સ્પષ્ટ છે.

ભાના પિતા પીતાંબરભા. આપણામાંના ઘણાએ મને અનેક વખત કહ્યું હતું કે "પીતાંબરભા જ્યારે ઘરેથી ભાગોળ તરફ ફરવા નીકળતા ત્યારે કોઇની હિંમત છે કે ચું ચા કરી શકે. વગર કારણે ગાંડી ગધામસ્તી કરતા તોફાનીઓ માટે પગલાનો અવાજ નેતરની સોટીનું કામ કરતો. કોની મગદુર છે કે પીતાંબરભા આવીને ઉભા રહે એટલે ઘરની ગમે તેવા તકરાર હોય તો પણ તે આગળ ચલાવી શકે? રસ્તા ઉપર સ્ત્રીઓ જો અંદર અંદર લડતી હોય તો તેમના બુલંદ અવાજનો એક જ રણકો તેમને તેમના અશિષ્ટ વર્તનનું ભાન કરાવવા બસ થઈ રહેતો. અને તેમની ઉંચાઈ? સાડા પાંચ કે પછી છ ફુટની ઉંચાઇ.

આય, પડછંદ કાયા અને ભારે બુલંદ રણકો થતો અવાજ. ઘરે બેઠા બેઠા બ્રાંટો પાડે તો છેક ભાગોળ સુધી સંભળાય." ત્યારે મને થતું કે ભામાં જે જુસ્સો અને પડકાર નાંખવાની વૃત્તિ હતી તે બાપ તરફની બક્ષિસ હતી. ભાના ગળામાંથી જ્યારે અવાજ નીકળતો ત્યારે તે અવાજમાં અજબ સમન્વય દેખાતો. મા તરફની બક્ષિસમાં મળેલી શિતળતા, સૌમ્યતા, સંસ્કારની સરિતા અને પિતા તરફથી મળેલું આવું બુલંદ વ્યક્તિત્વ. બાપની રુક્ષ પ્રતિભાના પડ નીચે માતાની સૌમ્યતાનો સરળ સંભાર! વાહ કેવું સુંદર સમન્વય?

પરંતુ આ સમન્વય ક્યાં એક કે બે પેઢીનું છે. તે તો વંશપરંપરાથી ચાલ્યું આવે છે. ભાના પ્રપિતા ઝવેરભાનાં સાહસો અને અદ્ભૂત વીર શક્તિ ભામાં પ્રવેશી હતી. આગળ જતા ચાર કે પાંચ પેઢીએ, બચીભાની બુદ્ધિ ભામાં ભરી ભરી હતી. બચીભા કોઈ અસાધારણ બુદ્ધિશાળી માણસ હતા. તે જમાનામાં લખેલા તેમના કેટલાક દસ્તાવેજો વિષે એક વખત મારા બાપુજી બોલ્યા હતા કે, તેમના દસ્તાવેજો અને કાગળમાં જ તેમના વિશાળ જ્ઞાનનું દર્શન થતું. તે જમાનામાં કે જ્યારે નિશાળ કે અન્ય વ્યવસ્થા હતી નહિં; તે વખતે તેમણે પોતાની જાતેજ ઘેર બેઠા બેઠા ગૂજરાતી તેમજ અન્ય ભાષાનો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેમના અક્ષરો મોતીના દાણા જેવા, કલાત્મક વળાંક અને લખવાની અનેરી છટા. સાચેજ તેઓ ખૂબ પ્રતિભા સંપન્ન વ્યક્તિ હતા. આ બચીભાની બુદ્ધિ અને પીતાંબરભા સુધીની વિરતા અને વ્યક્તિત્વ ભાના અણું અણુંમાં એક બની ચૂકયાં હતાં.

ભાને ઉપનિષદ્નો ભારે શોખ. તેઓ તેનો અભ્યાસ પ્રશાંત ચિત્તે કરતા અને જે જે વસ્તુ ન સમજાય તેને ભા કદી છટકવા દેતા નહિ. તેની પાછળ આકાશ પાતાળ એક કરતા. સાધુ સંતોના પગ દબાવતા. પણ જ્યારે તે મુંઝવતી સમસ્યાને ઉકેલતા ત્યારે જ આરામથી બેસતા. ભાને ફીલસુફી ઉપર સારો એવો કાબુ હતો. તે ફિલસુફી અને વેદાંતના અભ્યાસનાં પુસ્તકો હજી પણ પડ્યા છે. તેમને સાચી પ્રેરણા તો ઉપનિષદોના ભર્યા ભર્યા નિર્મળ, સત્ય જ્ઞાન અને સાધુ સંતોની છાયામાં જ મળી.

એક વખત આત્મજ્યોત પ્રદીપ્ત થઈ પછી મનુષ્ય તેને અખંડ રાખવા સર્વ બલિદાન આપતાં કદી પણ અટકતો નથી. અને આતો પાછી કેવી આત્મજ્યોત? સામાન્ય નહીં. વર્ષોના સંસ્કાર તૈલની સળગતી, ઉપનિષદોના પરિમલથી મહેકતી, સાધુસંતોના ચારિત્ર્યબળથી અડગ થયેલી. આ અડગ અનુપમ પ્રકાશથી પ્રગટેલી જ્યોત પુરુષને પુરુષોત્તમ બનાવવા માટે શું સમર્થ નથી? ભાએ તેમની પાછળ કેટલી કુરબાની દીધી હતી તેનો વિચાર તો તેમના કાર્યો જ બતાવી આપે છે. ભા કાંઈ એવા લાખોપતિ ન હતા કે તિજોરીમાંથી કાઢી કાઢીને યથેચ્છ ધન્ય વાપરી શકે. તે પણ એક સામાન્ય ખેડુત જ હતા. પણ સામાન્ય ખેડુત કરતાં જુદાં જરા વધારે. મને ખ્યાલ છે કે એક વખત મારા બાપુજીએ કહ્યુ હતું કે, 'આપણા ગામમાં એક વાણિયો હતો. તે વાણિયાને ત્યાં ભાએ પોતે જે ઘરમાં રહેતા હતા તે જ ઘરને ગિરવે મૂકયું હતું. વાણિયો પોતાના બળદ અને અન્ય પશુઓ તે ઘરના

ઓરડામાં બાંધતો હતો'. શું આટલો પ્રસંગ નથી બતાવતો કે તે પ્રદીપને સળગતો રાખવા તેમણે સર્વસ્વ હોમ્યું હશે? આ પ્રસંગ પુરવાર નથી કરતો કે તેમની સહનશીલતા અકથ્ય હતી?

ગજવામાં પૈસા નહિ, ઘરબાર પારકાં, તે દશામાં કયો પુરુષ અડગ રહેવા સમર્થ છે? સામાન્ય? ના, ના, તે તો કોઈ અસાધારણ પ્રતિભાથી જ સાધ્ય થઇ શકે. તેમણે જ્યારે પોતાની સાચી પ્રેરણાની સમાજ સામે રજુઆત કરી હશે ત્યારે સમાજ તેમને કચડી નાંખવા ઘૂરકાયો નહિં હોય? બારમાના લાડવાના ઘેનમાં જે વખતે સમાજ મદમસ્ત હતો તે વખતે એમ કહેવું કે, 'આ તમે લાડવા નથી ખાતા, પણ એક ગરીબ ખેડૂતના માંસ લોહીના લોચા ખાઓ છો. મનુષ્ય મરી જાય ત્યારે તેની પાછળ પ્રભુભક્તિ શોભે કે તે ગત પુરુષના કુટુંબનો નાશ? તમે બધા દુષ્ટ છો; તમારો નાશ થશે'! આ વાકયો બોલતા પહેલાં અજ્ઞાન સમાજ જીભ ના ખેંચી કાઢે?

આ બધું શું બતાવે છે? ભાની વિશાળ પ્રતિભા. જ્યારે બાળલગ્નના વિનાશદાયક ઉત્સવમાં સમાજ અંધ હતો ત્યારે તેને સ્હેજે જાગૃત કરવો તે કેટલું કપરું કામ છે? અજ્ઞાનતાનો અંધકાર છવાયો હતો, અભ્યાસ પ્રત્યે આંતરિક વિરોધ હતો, તે વખતે સરસ્વતીના ચરણોમાં આખા સમાજને નમાવવાની ઇચ્છા કેટલી હાસ્યાસ્પદ લાગે? પરંતુ જોત જોતામાં તો તે ઉપહાસ એક નવું ગંભીર સ્વરૂપ ધારણ કરી રહ્યો. તે અજ્ઞાન સમાજને સરસ્વતીના ચરણોરવિંદમાં અર્ધ્ય આપતો કર્યો.

ઘરે ઘરે જઇને બારણાં ખખડાવ્યાં. ઊંઘતા લોકોને જગાડ્યા. તેમને હાથ પકડીને ઢંઢોળ્યા. તેઓએ ભાને મારવાના પેતરા રચ્યા. તે કપરી કસોટીમાંથી હસતા, અજ્ઞાન લોકોને હસાવતા જ્યારે પોતની અનુપમ જ્યોતથી સંખ્યાબંધ જ્યોત સળગતી કરી ત્યારે જ તેમણે પોતાના કર્તવ્યની છાયામાં બેસી દીર્ઘ શ્વાસ લીધો. આખા ઉત્તર ગુજરાતના ગામડે ગામડે, ઘરે ઘરે જઈને સૌની અજ્ઞાનની ઊંઘ ઉડાડ્યા પછી જ પોતે ઊંઘ્યા. જ્યારે અસંખ્ય ભીરુ પુરુષોને સબળ બનાવ્યા, પ્રાણઘાતક પ્રાણલિકાઓનો સમૂળ નાશ કર્યો. આખા સમાજને જ્યારે વિદ્યાભિમૂખ કર્યો, અને અકથ્ય શક્તિની ઝાંખી કરાવી ત્યારે જ તેઓએ આત્મશાંતિ અનુભવી.

એક સાંજ હતી. લગભગ ૭ નો સુમાર હશે. અમારા અમદાવાદના મકાનમાં રસોડા જોડે પાટલા ઉપર તે વિશાળ ભાલથી ચકચકિત કાન્તિમાં શોભતી વ્યક્તિ બેઠી હતી. તેમના મુખનો પ્રકાશ આછો ન થાય કે પછી તે મુખનું છેલ્લું દર્શન કરવા આકાશમાં સંધ્યારાણી રૂપાળો શણગાર કરીને, કેસરી સાડીમાં શોભતી, ભાને નીરખી રહી હતી. મારી બા પાસે અડદની દાળ ને બાજરીનો રોટલો કરાવ્યો. આખી જિંદગીમાં જાણે આ પ્રથમ વખતે જ નિરાંતે જમતા ન હોય તેમ પ્રસન્ન ચિત્ત અને આછા સ્મિતે ભોજન કરી રહ્યા હતા. તેઓ આજે આટલા બધા આનંદમાં કેમ વિરમી રહ્યા હતા? શું કર્તવ્ય

આનંદ આટલો બધો ઉચ્ચ છે? જેમ એક અજાણી દુનિયાનો મુસાફર, લાંબી મુસાફરી કરીને પોતાના ઇચ્છનીય ધ્યેયની પ્રાપ્તિ કરે, ભલે તે ધ્યેયની પ્રાપ્તિ કરતાં પહેલાં પંથે અસંખ્ય કાંટા આવ્યા હોય પણ તે બધા જ કાંટામાંથી જેટલા વીણીને દૂર થાય તેટલા દૂર કરે. અને બાકી નગ્ન, પણ ચંચળ પગમાં ભોંકાવા દે અને દુઃખની લહેરોમાં નાચતો જ્યારે પોતે કલ્પેલ વસ્તુને પ્રાપ્ત કરે ત્યારે તે મુસાફરને, તે સાધકને, કેટલો બધો આનંદ થાય! શું તે આનંદ વર્ણવી શકાય? દુનિયામાં આ કર્તવ્ય પૂર્ણ આનંદ એવો છે કે તેના માટે, તે નિઃશબ્દ આનંદને સ્વરૂપ આપવા, શબ્દ, પીંછી, કે પછી સ્વર પણ અસમર્થ છે. શ્રુતિ સુધ્ધાં તે આનંદનું વર્ણન કરતાં, 'નેતિ નેતિ' કરીને જ અટકી જાય છે.

ભોજન પતાવ્યા બાદ મારા બાપુજી પાસે ખાટલો પથરાવ્યો અને તેમાં તેમણે પોતાની સ્થૂલ, વર્ષોથી થાકેલી કાયાને આરામ આપવા સૂવાડી. ઓસિકાના એક તરફના છેડે મારા બાપુજી બેઠા ને બીજી તરફ પોપટભાઈ, ભાના શિષ્ય કહું તો પણ ચાલે, તે બેઠા. તેમની સાથે લગભગ રાતના બાર વાગ્યા સુધી વેદાંત તેમજ અન્ય વિષયોની ચર્ચા કરી. રાતના એકના સુમારે તેઓ બોલી ઉઠયા, "ઓ! કોઇ દિવસ નહિ ને આજે પગ કેમ દુઃખે છે?" આટલું વાક્ય બોલતાં પણ ક્યાંય દુઃખની ઝાંખી નહિ. જાણે પગને તો દુઃખવાનો સ્વભાવ જ ન હોય? તેમ તેના તરફ જરાયે લક્ષ ન આપ્યું. મારા બાપુજીએ મારા મોટાભાઇને જગાડ્યા. તેમણે ઉઠીને પગ દબાવવા શરૂ કર્યા. "અલ્યા, ગોપાળ, તું તો મારા પગ દબાવે છે કે તારા?" પ્રશાંત ચિત્તે હસતા હસતા અમારી જોડે રહેતા ગોપાળભાઇને કહ્યું. આખી રાત્રિ હસતા હસતા અને અનુપમ આનંદમાં વિહરતા જ, વિવિધ વાતોની પાંખોથી ઉડ્ડયન કરતાં પસાર કરી.

ઉષારાણી પૂર્વમાં નવો પ્રકાશ લઇને આ થાકેલા યોદ્ધાને શાંતિ આપવા આવી. સવારમાં શિતળ પવનની લહેરો શરૂ થઇ. સૂર્યનારાયણ હજી પોતાના સુવર્ણ પલંગમાથી અડધુંમુખ કાઢીને જ થોભ્યા હતા. તેઓ કોઈની વાટ જોતા હતા. "ઘડિયાળમાં કેટલા વાગ્યા?" તે થાકેલા શાંત યોદ્ધાએ મારા પિતાજીને પૂછ્યું. તે જ વખતે અમારા જાપાનિઝ ઘડિયાળે સાડા છ નો શાંત ધ્વનિ કર્યો. થાકેલ પ્રશાંત યોદ્ધો જરા હસ્યો અને હાસ્યની લહેરોમાંથી જ પેલી શીતળ લહેરો પર સવાર થઇને. ઉષારાણીને હસાવતો અનુપમ પંથે ચાલ્યો ગયો. જીવનભરનો થાકેલો યોદ્ધો પોતાનું કર્તવ્યપૂર્ણ કરીને અગમ્ય દિશામાં અદૃશ્ય થઇ ગયો, અને પાછળ મૂકતો ગયો એક જીવંત સ્મૃતિ.

ભા તો પોતાનું કર્તવ્ય પૂર્ણ કરીને અખંડ જ્યોતિર્મય પંથે ચાલ્યા ગયા. તેઓ આપણે માટે પાછળ મૂકી ગયા, સંસ્કાર અને કર્તવ્યની સમજ. આપણું-પાટીદાર સમાજનું-શું કર્તવ્ય છે તે તો તેઓએ આપણને સમજાવ્યું. હવે તેમને જો આપણે સાચી અંજલિ

આપતી હોય તો તેમની ઘડેલી પ્રતિમામાં, તેમના સંપર્ક અને સંસ્કારથી જાગેલી જ્યોતને તે પ્રતિમામાં હળવે સિંચો-આત્મા મૂકો.

નર્મદને અંજલિ આપતાં જેમ વિશ્વનાથભાઈએ કહ્યું છે તેમ આપણે પણ ના કહી શકીએ કે ભા આપણી વચમાં શું પણ દુનિયાના ગમે તે કોઇ દેશમાં જન્મ્યા હોત તો કદાચ આથી પણ વધારે સારું કામ કરી શકયા હોત? આપણો સમાજ તો વહેતીયાનો સમાજ. આપણે ઘણીવાર એવું કરવું પડે છે કે મહાપુરુષ ન હોય તે છતાં આપણામાં જે મહાપુરુષની ભૂખ સ્વાભાવિક હોય છે તે અનુસાર ગમે તેવાને મહાપુરુષ કરીને બેસાડી દેવા પડે છે. આ રીતે ભૂખ પોષવાથી શું આપણે સંસ્કારની છાયા મેળવી શકીશું? તે માટે તો પહેલાં આપણે સંસ્કારદીપ મેળવવો પડશે. પછી તે સંસ્કાર દીપને યોગ્ય જ્યોતિ અને તે પણ ગમે તેવી રંગીપેંગી નહિ, પણ તે પ્રદીપને અખંડ કરે તેવી અનુપમ અખંડ જ્યોતિ મેળવવી પડશે.

ભાની પ્રતિભાનાં શું વખાણ કરું? તેમનું વિશાળ સ્વરૂપ તો કદાચ આથી પણ મહાન હશે. આ ભાવાંજલિના અંતમાં પણ વિશ્વનાથભાઈના જ શબ્દો ફરી તાજા થાય છે કે,-પ્રચંડકાય પુરૂષ! તારા અદ્‌ભુત વ્યક્તિત્વનો વિચાર કરતાં તો એકજ ઉદ્‌ગાર નીકળી પડે છે!

શું શું સંભારું ને શી શી પૂજું પુણ્ય વિભૂતિઓ?
પૂણ્યાત્માનાં ઊંડાણો તો આભ જેવાં અગાધ છે!

—ઝૂઝવું—

ઝૂઝવું એનું નામ જ જીવન છે અને કેવળ એમાં જ જીવન રહેલું છે. ત્યાં પછી જંપીને બેસવાની વાત નથી. કેમકે આદર્શ સદા મારી સંમુખ હોય છે, એટલે એ સિદ્ધ કરવાની વાત બાજૂ પર રાખીએ તો પણ જ્યાંસુધી હું એના તરફ પ્રગતિ કર્યા કરતો ન હોઉં ત્યાં સુધી મને ચેન જ ના પડે.

—ટોલ્સટોય

જ્ઞાનનો પ્રકાશ ફેલાવનાર

કર્મયોગી

લેખક : છગનભાઈ કા. પટેલ
આચાર્ય, શેઠ જી. સી. હાઈસ્કૂલ, પિલવાઈ

સરઢવ ગામની ભૂમિમાં ઉછરેલા શ્રી છગનલાલ પીતાંબરદાસ પટેલ ઉત્તર ગુજરાતના "છગનભા" બન્યા. સમાજનાં બાળકોને પોતાનાં ગણી તેમની કેળવણી માટે હરદમ ચિંતન કરતી તેમની અર્ષદ્રષ્ટિને એક સ્વપ્ન લાધ્યું સમાજને જાગૃત કરવો હોય તો કેળવણી એજ એક માત્ર ઉપાય છે એવી એમને પ્રેરણા થઈ. એ પ્રેરણાના ફલ રૂપે કડીની સંસ્થાના પોતે સ્થાપક, પોષક અને ઘડવૈયા બન્યા. એ સુકલકડી અને જર્જરિત દેહવાળા, પરંતુ ભવ્ય આત્માવાળા "છગનભા" ખરેખર ઉત્તર ગુજરાતના સમાજવિધાયક બન્યા. "એકે હજારાંની" પ્રચલિત ઉકિત પ્રમાણે "છગનભા" એક હોવા છતાં હજાર જેવા હતા બલ્કે હજારો માનવીઓમાં જવલ્લે મળી આવે એવી એક વિરલ પ્રતિભાશાળી પુરુષ હતા. એમણે કરી દેખાડેલું કામ આ કથનની સાક્ષી પૂરે છે.

જગત ઉપર લાખો કરોડોની સંખ્યામાં મનુષ્યો અવતાર લે છે અને દુનિયાના કયા ખુણામાં તે દેખાયા અને કયાં વિલીન થઈ ગયા તેની કોઈને ખબર સરખી પણ પડતી નથી. પરંતુ જેઓ પોતાનું જીવન લાખોના કલ્યાણ માટે ખર્ચે છે, પોતાના દિલમાં દીવો પ્રગટાવી બીજા અનેકના દીવા પ્રગટાવવાનો જેમનો જીવનઆદર્શ બનેલો હોય છે અને જગતની પ્રગતિમાં કુદરત જેનો પોતાના સાધન તરીકે ઉપયોગ કરે છે, એક પયગંબરની જેમ જગતના કોઈ અંધારા ખુણામાં જે જ્ઞાનનો પ્રકાશ ફેલાવવા એક સંદેશવાહક તરીકે વર્તે છે એવા વિરલ આત્માઓ તો હજારે, અરે લાખે એક જ હોય છે. "છગનભા" એવા લાખોમાંના એક હતા. એવા દ્રષ્ટા પુરુષને અંજલિ અર્પવાનો આ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો છે એ સમાજનું સદ્ભાગ્ય છે.

કોઈ કવિએ કહ્યું છે કે એવા પુરુષો માટે મૃત્યુ નથી. કારણકે A MAN LIVES IN HIS DEEDS માણસનો દેહ નાશ પામવા છતાં તેના આત્માએ પ્રગટાવેલી જ્યોત તો જલતી જ રહે છે. "છગનભા" એ તો વળી એવી એક જ્યોત પ્રગટાવી છે કે જે દેશમાં ઠેરઠેર અનેક બીજી જ્યોતો પ્રગટાવતી અખંડ દીવડાનું કામ કરશે. સ્વર્ગસ્થે પોતાના જીવનનાં પાછલાં વર્ષોમાં જે પ્રવૃત્તિ પાછળ ભેખ લાધો અને જેને પોતે પોતાના આરાધ્ય દેવને સ્થાને બેસાડી હતી એવી આપણી કડીની સંસ્થા એ એમણે પેટાવેલી એવી જ્યોત છે કે જે કાયમ જ્ઞાન પ્રકાશ ફેલાવ્યા જ કરે છે અને અનેકના જીવનમાં નવી આશા, નવી ભાવના અને નવી દૃષ્ટિ આપ્યા જ કરી રહી છે. એથી કરીને જ એમ કહેવું વિશેષ ઉચિત થશે કે "છગનભા"ને માટે મૃત્યુ જ નથી. એ તો મરવા છતાં જીવતા જ છે. તેમનો આત્મા તેમના કાર્યદ્વારા સદા વિલસી રહ્યો છે. એ રીતે એઓશ્રી અમર જ બન્યા છે.

"છગનભા" ખરેખર એક કોયડા રૂપ હતા. જે પુરુષને પોતાને આ જગત ઉપર કહેવાતું ભણતર પ્રાપ્ત નહોતું થયું એના દિલમાં ભાવના થાય કે, "હું દેશના લોકોના ઉદ્ધાર માટે લોકોમાં કેળવણીનો પ્રચાર કરૂં, લોકોને કેળવણી પામવામાં સગવડ થાય તે માટે છાત્રાલયો ખોલું, અંગ્રેજી શાળાઓ, હાઈસ્કૂલો, ઉદ્યોગાલયો, કન્યા કુંજ ખોલું અને એથી

પણ આગળ વધીને કોલેજો ઉઘાડુ ઉઘડાવું." આ ભાવનાઓ નિરક્ષર માનવીના મનમાં જાગે એ બીના એક સમસ્યા જેવી છે. પરંતુ ત્યાં જ "છગનભા"ના જીવનની ખૂબી રહેલી છે. કુદરતને જેવાં દેશ અને કાળમાં કાર્ય કરાવવું હતું તેવા દેશ અને કાળને બંધ બેસતો થાય એવો સદેશ વાહક કુદરતે પસંદ કરેલો હતો બાહ્ય દષ્ટિએ અને દુનિયાની ગણતરીમાં "છગનભા"નું શિક્ષણ શૂન્ય જેવું ગણાય. પરંતુ તેમને આત્માનો પ્રકાશ લાધેલો હોવાથી, આત્મજ્ઞાનનો દીપક ચેતાવેલો હોવાથી, સ્થુલ બુદ્ધિવાળા સામાન્ય માનવીને ન સમજાય એવી ઝીણી બાબતો તેમના અંતરમાંથી પ્રગટતી શાસ્ત્રીય ભાષામાં જેને INTUITION (સ્વત: પ્રેરણા) કહેવાય છે એવી રીતે તેમને સહજ જ્ઞાન થતું અને કુદરતે જ જાણે કે આ કાર્ય શરૂ કરવા તેમને આ જગત ઉપર મોકલ્યા હોય એવી જ ઘટનાઓ તેમના જીવનમાં બની છે. તેમના જીવનનો એ એક ગૂઢ કોયડો નહિ તો બીજુ શું?

કેળવણીની સંસ્થાના સુકાની બનનારા પુરુષમાં કેટલીક ખાસ લાયકાતો જોઇએ કેળવણી સંબંધી જેને દષ્ટિ લાધી હોય યા નવો વિચાર પ્રવાહ ઝીલ્યો હોય તેજ માણસ કેળવણીની સંસ્થાનું સંચાલન કરી શકે. કેળવણીના અટપટા પ્રશ્નો સમજવા માટે ઝીણી બુદ્ધિની જરૂર પડે છે ખૂદ ઉચ્ચ કેળવણી પામેલા ઘણા માણસો પણ કેળવણીની સંસ્થાના સંચાલનની બાબતમાં તદ્દન નિષ્ફળ નીવડે છે. તો પછી બિલકુલ કેળવણી નહોતા પામ્યા એવા "છગનભા' કડીની સંસ્થાને ઉચ્ચ ભૂમિકાએ લાવી શકયા અથવા એના વિકાસમાં સાથ અને હુંફ આપી શકયા એમ શી રીતે બન્યું? આ પણ એક કોયડો જ છે. એ કોયડાનો ઉકેલ પણ એક જ રીતે મળે તેમ છે. માણસની બુદ્ધિ ઉપર ઢોળ ચડાવનારી આજ કાલની પુસ્તકિયા કેળવણી જ્યાં આગળ ઝાંખી પડે છે એવા એક પ્રદેશમાંથી પ્રેરણા મેળવવાની શકિત "છગનભા"એ વેદાંતશાસ્ત્રના પોતાના અભ્યાસના પ્રતાપે મેળવી હતી. એમને કેળવણી પ્રચારનું કાર્ય કરવાની પ્રેરણા પણ એજ પ્રદેશમાંથી મળેલી અને એ કાર્યને આગળ વધારવા માટે જોઇતી શકિત અને અટપટા પ્રશ્નો સમજવા માટે જરૂરી કુશાગ્ર બુદ્ધિ પણ એજ અગમ્ય પ્રદેશમાંથી તેમને લાધી હતી. એ રીતે તેઓશ્રી એક મંત્રદષ્ટા પુરુષ હતા. ભલે તેમના બાહ્યસ્વરૂપમાં તે ગામડીયા જેવા જણાતા હોય, ભલે તે વૃધ્ધ હોય, ભલે તે નિરક્ષર હોય પરંતુ આંતરજીવનમાં એઓશ્રી એક ઋષિ હતા.

એવા ઋષિને માટે વંદન સિવાય બીજુ શું હોય? એ પુરુષનું નામ સાંભળતાં જ મારૂ મસ્તક ભાવ પૂર્વક તેમના અક્ષર દેહ આગળ નમી પડે છે. એ પુરુષે જેની પાછળ ભેખ ધારણ કર્યો હતો તે સંસ્થામાં સૂક્ષ્મદેહે એ કાર્ય સ્વરૂપે હાજરા હજુર બેઠાલા મને તો જણાય છે. લીંમડાના ઝાડ નીચે અવધૂતની જેમ ધુણી ધખાવી બેઠેલા એ કર્મયોગીની છબી જ્યારે યાદ આવે છે ત્યારે તેમના તપની કઠોરતાનો ખ્યાલ આવે છે અને એ ખ્યાલ સાથે મારૂં મસ્તક તેમના ચરણમાં નમી પડે છે. તેમણે જગાવેલી એ જ્ઞાનજ્યોતને સંકોરતા રહી, તેમાં વિશેષ ઘી પૂરી તેને અખંડ બળતી રાખવાની આપણી ફરજ છે. એ તપસ્વીને સ્નેહાંજલિ આપવાની સાચી રીત એજ છે.

નમન છે એ ઋષિને, નમન છે એ પુણ્ય આત્માને, નમન છે એ કર્મવીરને, નમન છે એ ભેખધારી અને સાધુચરિત સ્વર્ગસ્થ "છગનભા"ને. અસ્તુ

સંસ્થાના બે તપસ્વીઓ

—લેખક : રતિભાઇ અમીન

એક હાથે તાળી પડી કદી સાંભળી છે? એક બળદે ગાડું ખેંચાયેલું જાણ્યું છે? સ્ત્રી કે પુરુષ વિનાના ઘરની કલ્પના કરી છે?

સંસ્થાના ઉત્પન્ન થવામાં, તેનો વિકાસ થવામાં, ફૂલી ફાલી સમૃદ્ધ થવામાં જે માનવ જોડીએ પોતાનું લોહી રેડ્યું છે તે ભલે આજે આપણી સમક્ષ નથી. છતાં જેને વાંચ્યા છે એ સૌ આબાલવૃદ્ધ નરનારી જે સંસ્થાનો ઇતિહાસ જાણશે તે કીધા વિના નહિ રહે કે સ્વ. 'ભા'એ સંસ્થાનો સ્થુલ દેહ ઘડયો. તેના સુક્ષ્મ દેહનું સર્જન સ્વ. બાપુભાઇએ કર્યું.

ગાંધીજી–સરદારશ્રીની જોડી ન હોત તો હિંદનો ઇતિહાસ આજ જુદો હોત, દક્ષિણામૂર્તિવાળા શ્રી હરભાઇ, શ્રી નાનાભાઇ ભટ્ટની જોડી ન હોત તો કેળવણીની નવી દૃષ્ટિ આટલી ખીલી હોત કે કેમ એ શંકા છે. કુદરતને પોતાનું જે કાર્ય કરાવવું છે તે આવા માનવો દ્વારા કરાવે છે. કડવા પાટીદાર કોમની જાગૃતી કુદરતે લાવવી હતી તે આવી વ્યક્તિઓને જન્મ આપ્યો. તેમણે સંસારની રંગભૂમી ઉપર હાજર થઇ સુંદર ભાગ ભજવ્યો. પોતાનું કાર્ય પૂર્ણ થયું એટલે આગળના કામે ચાલી નીકળ્યા.

'ધરતી'ના મર્યાદિત પાનાં ઉપર બંને તપસ્વીઓના જીવન ઝરમરનાં સ્મરણો આલેખવાં અશક્ય નહિ તો મુશ્કેલ તો છે જ. તેઓ સંસ્થામાં જે તપ તપ્યા છે તેમાં બંને અરસપરસ સંસ્થાના વિકાસમાં કેટલા પૂરક હતા તેનાં અનેક મારાં સંસ્મરણો છે. તે બધાં અહીં નોંધી શકું તેમ નથી છતાં તેમના બેચાર સ્મરણો એ સુક્ષ્મ દેહધારી વિભૂતિઓના આદરની ખાતર ઉતારવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

મને બંનેની સાથે વર્ષો સુધી કામ કરવાનો લ્હાવો મળ્યો છે તેનો ખુબ સંતોષ છે. એટલું જ નહિ, પણ કહેવાની તક લઉં કે મારામાં સમાજ સેવાના અંકુરોનું સિંચન 'ભા'એ કર્યું છે તેટલું કેળવણીને જ જીવનધ્યેય બનાવવામાં સ્વ. બાપુભાઇનો પણ ફાળો છે જ.

હું ભૂલતો ન હોઉં તો ૧૯૩૬-૩૭ ની સાલ સંસ્થાની કટોકટીની સાલ હતી. લોકમાનસ એવું થયું હતું કે કડીવાળા આ નાટક ચેટક, પ્રવાસો, રમત ગમતો જ કરે છે. કોઇ કહેતા પણ ખરા કે માસ્તરો કાંઇ ભણાવે બણાવે છે કે નહિ! સારા ભણેલા માણસો પણ સીધી ટીકા કરતા કે માસ્તરોને અંગ્રેજી ભણાવતાં આવડતું નથી. એ સમયનો એક પ્રસંગ છે.

'જોઇતારામ' બાપુભાઇને કહોને મને જરા મલે'. ભાએ જોઇતારામ નોકરને બાપુભાઇને પોતાના મેઢા ઉપર તેડવા મોકલ્યા.

કેમ, તબીઅત કાંઈ નરમ છે 'ભા'. બાપુભાઈએ પંદર વીસ દિવસે બહારગામથી આવેલા ભાને પ્રશ્ન કર્યો.

'ના, હું બપોરની ગાડીએ આવ્યો છું ને પાંચની ગાડીએ ચાણસ્મા તરફ જવાનું હોઈ થોડી વાતચીત માટે બોલાવ્યા છે.' ભાએ વાત ઉપાડી.

'બાપુભાઈ, મને લાગે છે કે આપણે આ મીટીંગે આપણો બોજો કાંઈ હળવો કરીએ.'

'એટલે ?'

'આપણે જો બધી પ્રવૃત્તિઓમાં પહોંચી ન વળીએ અને ખર્ચના પ્રશ્નને હળવો ન કરી શકીએ તો કંઈ વિચાર કરવો જોઈએ. આમ બજેટની તાણ વેઠવી પડે તે છતાં તાણી તોશી ભેગું કરીએ ને વળી તેનું ફળ સારું ન જણાતું હોય તો એકાદ ધોરણ શાળાનું ઓછું કરીએ.'

'ખર્ચ તો તમે છો ત્યાં સુધી 'ભા' વાંધો નથી. બીજું હોય તો કહો.'

'બીજું ય છે.'

'શું ?'

'છોકરાઓ બહુ નાપાસ થાય છે. ભણતા નથી ને કરેલો ખર્ચ ફોગટ જાય છે.'

'ઠીક, એવી વાતો મારા કાને પણ આવી છે. એનો એક બીજો વિચાર મેં કર્યો છે, ભા. થોડી તમે કેડ બાંધો ને મને સંસ્થાને આજના જમાનાના વહેણ પ્રમાણેનું મેટ્રીકનું ધ્યેય સ્વીકારવા દો તો તમારી મુંઝવણ દૂર કરવાની હું બાંહેધરી આપું છું.'

'ભલે.' મીટીંગમાં આ વાત આપણે મુકીશું. તેનો ઘટતો વિચાર તમે કરી લેશો.'

બંને સંસ્થાના ચિંતકો છુટા પડ્યા. આ પછીની મીટીંગમાં આ પ્રશ્ન આવ્યો. ઘણી ચર્ચાઓ પછી મેટ્રીકનું સ્વ. બાપુભાઈનું ધ્યેય સ્વીકારાયું અને તે પછી ઉત્તરોત્તર મેટ્રીકના સુંદર પરિણામોથી સંસ્થાની શી ખ્યાતી ફેલાણી અને ટીકાકારોનાં મોં કેમ બંધ થઇ ગયાં તે જનતાની જાણ બહારની વસ્તુ નથી.

× × × ×

સંસ્થાનું જરૂરી સાહિત્ય કપડાં લત્તાં વગેરેની પેટી ભરાણી. બીસ્ત્રા બંધાણા. ભાથાં થયાં. 'ભા' અને હું ફંડ પ્રવૃત્તિ નિમિત્તે ભાવનગર તરફ નીકળ્યા.

ગાડી ઝડપથી દોડી જતી હતી. પાલીતાણા મુકયા પછી સાંજ પડી હતી. ઠંડીનો પવન હૃદયમાં સોંસરો પેંસી જતો હતો. મેં 'ભા' પાસેની બારીનું બારણું બંધ કર્યું.

'કેમ રતિભાઈ, પવન ઠંડો બહુ લાગે છે ?'

'લાગે તો છે. પણ તમારી પાસે કાંબળી નથી, માથે કાંઇ ગરમ વીંટયું નથી. મેં તો મફલરથી કાન પણ દબાવ્યા છે, ભા.'

તમને ખબર નથી રતિભાઈ, ટાઢ શરીરને નથી વાતી મનને વાય છે.

'ન સમજ્યો ભા'.

'જુઓ હું એકવાર હિમાલય તરફ જવા નીકળેલો. રસ્તામાં એક સ્વામી મળ્યા. સ્વામી

અને હું એક નાના ગામના મંદિરમાં રાતવાસો રહ્યા. એમની પાસે પહેરેલું એક જ કપડું હતું. શિયાળાની કડકડતી ઠંડીના દિવસો હતા. તે તો સુતા ચોકમાં; જ્યાં આકાશ સ્પષ્ટ જણાતું ને તારાનાં સુંદર દર્શન થતાં. મેં પૂછ્યું, 'સ્વામીજી આપને ઠંડી નહિ લાગે? સ્વામીજીએ કહ્યું. –'દેખ છગન, શરીરમાં એક એવી તાકાત છે કે તેને તાપ તડકો કે ઠંડી લાગતી નથી. તે શક્તિને કોઈ જાતની અસર થતી નથી. તે શક્તિ હંમેશાં એના પૂર્ણ સ્વરૂપમાં જ રહે છે. 'એવી શી એ શક્તિ છે, સ્વામીજી?' 'તને જણાશે છગન. તું હિમાલય તરફ જવાનું માંડીવાળ, ને મારી સાથે ચાલ.' સ્વામીજીએ એમ મારા મનનો કબજો લઈ લીધો. એ પછી તો હું સ્વામીજી પાસે ખૂબ રહ્યો. સંસારમાંથી વિરક્ત થવાને બદલે સમાજ સેવામાં હું ફરી આવ્યો. જ્ઞાતિ ઘોર અંધકારમાં ઊંઘતી હતી અને દિન દરિદ્ર થતી જતી હતી તેમાંથી તેને ઉગારવાનું મેં મારૂં ઇષ્ટ કર્તવ્ય માન્યું ને આ સંસ્થાનો જન્મ અપાયો. આજે તમે ઘણીવાર જુઓ છો તેમ મને થાક, ભૂખ વગેરે ઓછાં લાગે છે.' ભાએ કોઈ નવી વાત મારે ગળે ઉતારી.

ભાવનગરનું સ્ટેશન આવ્યું. અમે અમારા બીસ્રા ને પેટી નીચે ઉતારી ઊભા.

'કેમ શું જુઓ છો, રતિભાઈ?'

'પોટરની રાહ જોઉં છું'.

પોટર આવ્યો. મારા ઈસારે તેણે સામાન ઉપાડ્યો. ઝાંપા બહાર અમને કાઢી સામાન સોંપી પૈસા લઈ ચાલતો થયો. ભા શાંત હતા.

હું હવે ગાડીની તપાસમાં હતો. ગાડીઓ થોડે છેટે ઊભી રહેતી હતી. મજુરને મેં બૂમ મારી. મજૂર આવે તે પહેલાં ભાએ એક બીસ્રો બગલમાં ને પેટી હાથમાં લઈ ચાલવા માંડયું.

હું શરમાણો. બીજો બીસ્રો લઈ ભા પાછળ ઉતાવળા પગલે ચાલ્યો. ગાડીઓ પાસે અમે આવી ઊભા.

ભાએ જે વજન ઉપાડી ચાલવા માંડ્યું હતું તેથી હું તો આભોજ બની ગયો હતો. તેમણે એક જ શબ્દ કહ્યો 'સમાજ સેવા આમ થાય, રતિભાઈ.' એ દ્દષ્ટાંત મારે માટે ઓછું ન હતું.

બે ત્રણ દિવસ થયા. ભા ફંડ પ્રવૃત્તિની વાતે કરતા ન હતા. જે એક લાટીવાળા પાટીદાર શેઠીઆના ત્યાં ઉતરેલા ત્યાં ભા તેમના બાળકો સાથે, બેન દીકરીઓ સાથે ઘરના એક માણસ જેમ ભળી ગયા. રાત્રે બધા ભેગા બેસે ને ભા શું વાતો કાઢે! કોઈને ભા પાસેથી ખસવાનું મન જ ન થાય!

એક દિવસ શેઠે જ કીધું 'આપના આવવાનું ખાસ પ્રયોજન, છગનલાલ!'

પેટીમાંનું અમારું સાહિત્ય બહાર નીકળ્યું 'ઓ હો! આવી સંસ્થાને તો અમારે ય અમારાથી બનતી મદદ કરવી પડે. તમારો આ બધો પ્રયત્ન જ્ઞાતિની કેળવણી માટેનો છે તો પ્રભુ તમને જરૂર સહાય કરશે. મારા ૨૦૦) રૂપિયા માંડો અને ચાલો અમારા બીજા

વેપારી ભાઇઓ પાસે હું આપને લઇને જાઉં.' શેઠે પ્રેમ પૂર્વક અમારી ફંડ પ્રવૃતિ એમ શરૂ કરાવતાં કહ્યું.

દસેક દિવસના સાધારણ પ્રયત્નથી અમે બારસો થી પંદરસો જેવી રકમ લઇ ઘેર આવેલા. એકલા પૈસાની કીંમત નથી. પણ ભા જેને જેને મળ્યા તેમના હૃદયમાં જે નવા સંસ્કાર રેડ્યા તેની કીંમત આના પાઇમાં મપાય એવી નથી.

× × × ×

ઓરડો અગરબત્તીની સુગંધથી મઘમઘી રહ્યો હતો. ખુણાની આરામ ખુરશી ઉપર કોઇ સંત જેવી દેખાતી વ્યક્તિ ધ્યાનમગ્ન હતી.

'બાપુભાઇ, આજે વિદ્યાર્થીઓ જમ્યા નથી. તમારી સ્હેજ નીચે આવવાની જરૂર છે' એક સહકાર્યકર ભાઇએ અડધું બારણું ઉઘાડતાં ખૂબ ધીરેથી સહાય માટે સાંકળ હલાવી.

'વિદ્યાર્થીઓને એકઠા કરો, આવું છું.' ધ્યાનમાં મગ્ન થએલા યોગીએ એટલોજ ધીરેથી ટુંકો જવાબ વાળ્યો.

સ્વ. બાપુભાઈને નીચે આવતાં જોતાં વિદ્યાર્થીઓ થાળી વાડકા લઈ રસોડા તરફ જવા લાગ્યા.

આ હતું આ યોગીનું તપ. તપસ્વીના શબ્દ પહેલાં સંદેશો મળી ગયો : 'હવે જમી લ્યો.'

મેં એકવાર પૂછ્યું 'બાપુભાઇ, તમારી પાસે આ શું જાદુ છે કે વિફરેલો વિદ્યાર્થી સમુદાય તમારા એક નામથી શાંત થઇ જાય છે?'

'રતિભાઇ, એ સમજાવવા જેવો વિષય નથી. આચરવા જેવી બાબત છે.' ટુંકમાં પતાવ્યું. સ્વ. બાપુભાઇ કદી લાંબી ચર્ચાઓમાં ઉતરતા નહિ.

'કેવી રીતે?'

'આપણું અહં જ્યારે ગળી જાય છે ત્યારે સામાના ભયંકર વિરોધો એ વિરોધો રહેતા નથી. માનવ માનવ વચ્ચે જે સનાતન ઐક્ય છે તે ખડું થાય છે ત્યારે પ્રેમ પ્રેમ ને પ્રેમ જ હોય છે.' એમની વર્ષોથી પચાવેલી ફીલોસોફીનો સાર મને જણાવ્યો.

આવા ઉચ્ચ ધ્યેયવાળા સ્વ. બાપુભાઇએ સૌનાં દિલ જીત્યાં અને તેમ કરી સંસ્થાની-જ્ઞાતિની ગુપ્ત સેવા કરી સ્થુલ દેહથી ચાલ્યા ગયા.

આમ 'ભા' હંમેશાં બહાર ફરતા પણ આંતરિક કાર્યની તમામ જવાબદારી માટે સ્વ. બાપુભાઈના લીધે ખૂબ શાંતિ હતી.

સંસ્થાના બંને ઘડવૈયા આજ નથી. પણ તેમનાં એક એક નાનાં મોટાં કાર્યો તેમને જ્ઞાતિમાં અમર બનાવી ગયાં છે.

પ્રભુ આપણુને આવા ઉચ્ચ ધ્યેયી તપસ્વીઓના પગલે ચાલી સાચી વીરપૂજા કરવાની બુદ્ધિ આપે એ જ પ્રાર્થના.

મારા 'ભા'

— લેખક : જગુભાઈ

બાલ્યજીવનમાં ફોઇબાની દેખરેખ નીચે હું મોટો થયેલો. તે વખતે મોસાળ, ફોઇબાનું ઘર, તેમજ સરઢવમાં મારી હેરફેર થતી. તેથી સ્થાયી કોઇ પણ વ્યક્તિની અસર મારા ઉપર હતી નહિ. મારી કાશીફોઇ (ભાની બ્હેન), મારાં માતા, બ્હેન, આયાની ગરજ સારતાં. તેઓની માવજત નીચે હું સાત વર્ષનો થઇ ગયો અને પછી મારે સરઢવ રહેવાનું થયું.

સાત વર્ષ પછી મારે મારા ભાનો પરિચય શરૂ થયો. મારાં ફોઇબા મારી કેળવણીમાં ફાળો આપી શકે તેમ નહોતાં. હવે તે જવાબદારી ભાએ સ્વીકારી.

તેઓની લગભગ પાંચ ફીટ અને સાત ઈંચની ઉંચાઇ હતી. શરીરે સુદૃઢ, પાતળા હતા. શરીરે તેઓ મજબૂત હતા તેના કરતાં તેમનું મન બહુજ મજબૂત હતું. તેમનો અવાજ તો પ્રચંડ જ હતો. તેઓ દરરોજ રાત્રે મને પાડા-આંક બોલાવતા. બાળાક્ષરી લખાવતા. રાત્રે રામાયણ અને મહાભારતમાંથી વાર્તાઓ કહેતા. હું ભણવામાં પહેલેથી જ બહુ ઉત્સાહી હતો. તેથી તેમને બહુ પ્રિય હતો. મને ભણાવવામાં તેમને આનંદ આવતો.

મારા ભા સફેદ ખાદીની ધોતી, ઝભ્ભો અને પાંચ ઈંચની દિવાલની ટોપી પહેરતા. તેમના પગમાં દેશી જોડા, એક હાથમાં સીસમની હાથીદાંતના હાથાની લાકડી અને બીજા હાથમાં રબર જેવી જાડાં કપડાંની થેલી તેઓ રાખતા. શરીર ઉપર કરચલીઓ પડી ગઈ હતી. કપાળમાં ચંદનનું લાંબું શિવપંથી તિલક કરતા.

મારા ભાની મારે દોસ્તી હતી. હું મારા બાપુજીથી બ્હીતો. હજુ પણ બીહું જ છું. મારી હૃદયની વાતો હું તેમની આગળ કહી શકતો નહીં. મારે ભાઇ કે બ્હેન તે વખતે હતું નહીં. મારી બધી જ લાગણીઓને ઠાલવવાનું અને ઈચ્છા અને આશાઓ પૂરી કરવાનું એજ અંતિમ સ્થાન હતું. તેઓ મને પંપાળતા. વ્હાલથી બચીઓ કરતા અને જ્યારે બહારગામથી આવ્યા હોય ત્યારે ઝોળીમાં મારે માટે ખાવાનું લાવ્યા જ હોય. એમની ઝોળી લેતાં જગુ કોઇ દિવસ નિરાશ થતો નહીં. સારી ય જ્ઞાતિની જ્ઞાનભૂખ એ ઝોળીએ ભાંગી હતી તેનો મને તે વખતે ખ્યાલ નહોતો. હું બહુ આનંદથી ખાતો.

રાત્રે જ્યારે હું સૂતો ત્યારે ઘણા દિવસની ભેગી થયેલી વાતો પૂછવા મંડી પડતો. ભા તમે ક્યાં ગયા હતા ? ત્યાંથી વાતો શરૂ થતી. પછી દરરોજની એક વાત પ્રમાણે જેટલા દિવસ ગેરહાજર રહ્યા તેટલા દિવસની વાતોની ઉઘરાણી કરતો. અને પઠાણની માફક તે પાછી વ્યાજ સાથે વસુલ કરતો. તે દિવસે રાત્રે તેમને બાર વાગે જ સૂવા દેતો છતાં તેઓ

ખિજાતા નહીં અને વાતો કર્યે જ જતા. મારા બાપુજી મારી વાતોથી કંટાળી જતા. અને ખિજાતા એટલે એમની આગળ હું ખાસ બોલી શકતો નહીં. એટલે ભેગું થયેલું બધું જ બોલવાનું ત્યાંજ ઠલવાતું.

દિવસે દિવસે તેમની હૂંફાળી અને સાંસ્કારિક દેખરેખ નીચે મારી ઉંમર અને જ્ઞાન વધવા લાગ્યાં. શાળામાં ઘણુંખરૂં હું પ્રથમ જ રહેતો. ચાલુ અભ્યાસ કરતાં હું હમેશાં, (ભા પાસેથી આગળથી શીખી લેતો એટલે) આગળ જ રહેતો. જ્યારે પરીણામ બહાર આવે ત્યારે તેઓ ખુશ થતા.

તેઓ બહુ જ ખુશમિજાજમાં રહેતા. તેમને લજ્જા પ્રથા ગમતી નહીં. તેઓ મારી બાને બેટા ગંગા કહીને જ બોલાવતા. અને તેણી લાજ કાઢે તો કહેતા, 'બેટા તેં શું ખોટું કર્યું છે તે લાજ કાઢે છે. જે લોકો ખોટું કરે તેઓને શરમાવાનું હોય તે લાજ કાઢે. તું તો મારી દીકરી છે. પિતાની તેના પુત્રોએ લાજ વધારવાની છે. તું તો મારી પુત્રી. તારે લાજ કાઢવાની ન હોય, તારે તો મારી લાજ રાખવાની છે. વધારવાની છે.' એમ કહી તેઓ તેનો છેડો કાઢી નાંખતા.

અમે સાથે જમવા બેસતા. હું બાળપણમાં ખાસ દૂધ જ પીતો. દૂધ એ મારૂં જીવન હતું. તેઓને મારા પ્રમાણમાં થોડું ઓછું દૂધ મલતું એટલે ધીરે રહીને કહેતા, 'તું તો વ્હાલો છે એટલે તને વધુ દૂધ મલે છે. તું એનો દીકરો એટલે તને વધુ દૂધ મલે અને અમે ઘરડા ડોસા. હવે અમારી શી જરૂર !' મારી પાસેનો વાટકો હું લઇને આપવા જઉં એટલે તરતજ એક બચી ભરી દે. અને કહે 'હું તો ગમ્મત કરૂં છું.' મારી બાને કોઇ દિવસ ખોટું લાગવા ન દે

હું નાનો હતો ત્યારે તે જમાનામાં લોકો કારજ કરતા.-મરણ પાછળ જમવાનું- ભાને એ વાત ગમતી નહિ. જો કે મારા ગામમાં તો બહુ જ ભાગ્યે એવું થતું. પરંતુ તેમણે મને એવું સમજાવેલું કે હું કોઇ દિવસ ત્યાં જાઉં નહીં. સ્વેચ્છાથી તે દિવસે મારી સ્વાદવૃત્તિને પોષવા ઘરે મિષ્ટાન્ન થયેલું જ હોય. તેઓ કહેતા: 'જો આ મગન, બિચારો પૈસે ટકે ગરીબ છે. મોતીલાલ શેઠનો દેવાદાર છે. તેના બાપ મરી ગયા. હવે તેનું બારમું કરશે. દેવું વધશે. તે દુ:ખી થશે. જે લોકો તેનો શીરો ખાય તેને એના દુ:ખના ભાગી થવું પડે. બોલ એ તને ગમે?' હું જવાબમાં ના કહું અને પછી આ સિદ્ધાંતનો બીજા નાના મિત્રોમાં પ્રચાર કરવા પ્રયત્ન કરતો પણ ખાસ સફળતા પામતો નહિ.

ગામમાં કોઇ માંદુ પડ્યું હોય, કોઇની ભેંસને અગર બળદને ખરવા આવ્યો વગેરે પ્રસંગે લોકો માતાની બાધા રાખે, ગરબાની માન્યતા માને. માતાજીનો થાળ માને. અનાયાસે તેમની ઇચ્છા પૂર્ણ થાય તો માતાએ સારૂં કર્યું માટે માન્યતા પ્રમાણે માતાને સંતોષ

આપે. અને નિષ્ફળ જાય ત્યારે કહે, 'હરિનું ધાર્યું થાય એમાં આપણો કાંઇ ઉપાય છે!' મને ખ્યાલ નથી કે મારા ઘરની અંદર કોઈ પણ પ્રસંગે કોઇએ કોઇ પણ બાધા રાખી હોય બાધા બાધામાં તેઓ માનતા જ નહીં. તેઓ કહેતા, "આપણે કાંઈ ફરિયાદ હોય તો આપણે રાજા પાસે જવું જોઇએ. રાજા આપણને દાદ આપશે. કારણ કે તે સૌથી મહાન છે. આપણે સિપાઇને લાંચ આપીશું અને સિપાઇ રાજા પાસે લઇ જશે અને આપણી ફરીઆદ રાજા સાંભળશે એવું શા માટે કરવું? સીધા રાજા પાસે કેમ ન જવું? જેથી આપણું કામ વહેલું પતી જાય. માતા, મંદિર, સિપાઇઓ જેવાં છે. તેમને શા માટે લાંચ આપવી? પરમાત્મા ઉપર શ્રદ્ધા કેમ ગુમાવવી? અને ઈશ્વર તો જગતનો નિયંતા છે. તેને શાની જરૂર છે કે તે તમારા ઘીના દીવા, શ્રીફળ અને થાળથી ખુશ થશે. જે આપવાનું છે તે તો તેનુંજ છે. તમે કોણ કે તેને આપી શકો?" હજારો વર્ષોના વ્હેમ અને અજ્ઞાનતાના પડને તોડવા માટે આ શબ્દો જાદુઈ અસર કરતા.

મારા બા જ્યારે બહારગામથી આવતા ત્યારે જે કાંઈ ખાવાનું લાવતા તેમાંથી અમારા પાડોશીના દરેક બાળકને થોડો હિસ્સો મલતો જ. તેઓ આમ કરતા તેથી મને જરા ગમતું નહિ. કારણ કે મારો ભાગ ઓછો થતો. તેમજ કેટલાકની સાથે હું તાત્કાલિક કટ્ટી કરી આવ્યો હોઉં અને તેને ખાવાનું મલે તે મને ન ગમતુ પરંતુ તેઓ મને કહેતાઃ 'બેટા, જો દરરોજ તમે સાથે રમો છો. તો પછી તમારે સાથે ખાવું જોઇએ. તું એકલો ખાય તે તો સારૂં ન દેખાય. તેને ખાતો દેખી તે તના બાપાને રગડશે અને તે બિચારો ક્યાં અત્યારે અંગુર, કેળાં અને મોસંબી લાવી આપશે! મને તે સમજાતું અને પાછું મારે માટે શેષમાં રહેતું એટલે તેમની વાતમાં સંમત થતો.

તેઓ હતા ત્યારે અમારે ઘેર સંન્યાસી, મહાત્માઓ, સમાજસુધારકો, કાર્યકરો વગેરે આવતા. તેમનો પરિચય મને થતો. હું જ્યારે લગભગ ૧૦ વર્ષનો હતો ત્યારે દરબાર ગોપાલદાસ વગેરેને રાત્રે પીરસવાનું કાર્ય મેં બજાવ્યું હતું. તેમની પરોણાગત એટલે હદ સુધી જતી કે ઘરમાં મારાં બા વગેરેને મુઝવણમાં મૂકાઇ જવું પડે. દસ વાગ્યા સુધી કોઇને ખબર ના હોય કે મહેમાન આવવાના છે. અને અગિઆર વાગે મોટરમાંથી તેઓ પાંચ સાત માણસને લઇને ઉતર્યા હોય. બધું પર ઉતરતું. મારી બા તેમના આ સ્વભાવને જાણતી તેથી હંમેશાં તેને તૈયાર જ રહેવું પડતું.

ગામમાં લોકોના છોકરાઓ નાનપણમાં ગુંથાઇ જતા. તેમનો વિવાહ સંબંધ નક્કી થતો. તેમને તે રૂચતું નહીં. તેઓને જો કે તેમના બાલકોને (પુત્રોને) નાની ઉંમરમાં જ પરણાવી દેવા પડયા હતા. પરંતુ તેનું તેમને ઘણું દર્દ હતું. તેઓ કહેતા 'નારણ, જો હું મારા પિતાને સમજાવી શકયો નથી અને તેથી તને નાનપણમાં પરણાવી તારી પ્રગતિને મેં રોકી છે તેને માટે હું તારો ગુન્હેગાર છું. પરંતુ બેટા, મારા જેવી ભૂલ તમે ન કરતા. તમારાં બાળકોને ભણાવજો અને મોટી ઉમરે લગ્ન કરાવજો.'

મારા ભાને સાધુ સંતો સાથે મહોબત હતી. તેમની સાથે તેઓ મસ્તીમાં આવતા. વેદાંતની ચર્ચા, કબીરની શાખીઓ અને ભજનો લલકારતાં તેમના મો ઉપર કોઇ અનેરો જ આનંદ આવતો. તેઓ 'શિવોડહમ' બોલતા. 'અહમ બ્રહ્માસ્મિ' બોલતા. હું તે વખતે બહુ જ નાનો હતો. મને આમાં સમજણ પડતી નહીં. છતાં તેઓ મને સમજાવવાનુ ચૂકતા નહીં.

તેઓ મને કહેતા બોલ તું કોણ છે?

હું કહું 'જગુ'.

તેઓ કહે, 'જગુ કયાં છે તે બતાવ?'

હું નાક, કાન ઈત્યાદિ બતાવતો.

ત્યારે તેઓ કહે તે તો નાક છે, કાન છે વગેરે.

જ્યારે હું શરીરને બતાવું ત્યારે હસીને કહેતા તું તો શિવોડહમ છે. આ શરીર તો પંચભૂતથી બનેલું છે. આકાશ, પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ.

હું કહું 'મને તો કાંઇ દેખાતું નથી?'

તેઓ પાછા કહે જો આ શરીરમાં હાડકાં છે તે પૃથ્વીનો ભાગ છે. લોહી તે જળનો ભાગ છે. વગેરે.

વળી પાછા કહેઃ 'જો આ શરીર પંચભૂતનું બનેલું છે. તે શરીર તે તું નથી. કારણુ કે શરીર વધે છે, ઘટે છે. આત્મા વધતો નથી ઘટતો નથી. તારા શરીરને નામ આપ્યું છે તે વ્યવહારમાં તેને ઓળખવા પૂરતી સંજ્ઞા છે. તેને જગુને બદલે જગદીશ નામ આપ્યું હોત તો પણ તું, તેનો તે જ રહેત; અને જો તું શરીર જ હોત તો તું એમ ન કહેત કે 'આ મારૂં શરીર મેલું થયું છે મને નવરાવો.'

એ રીતે પંચીકરણનો પ્રાથમિક પરિચય તેમણે લગભગ હું બાર વર્ષનો હતો ત્યારે આપેલો.

તેઓ ખાદી પહેરતા. અને અમને બધાને ખાદી પહેરાવતા. અમારા ઘરમાં રેંટિયો ચાલતો હતો. જોકે હાલ પણ અમારા કુટુંબમાં લગભગ સમજદાર દરેક વ્યક્તિને રેંટિયો આવડે જ છે. અને તેમણે નાંખેલા સંસ્કાર પ્રમાણે ખાદી પહેરે જ છે.

૧૯૩૦ની લડતમાં મારા કાકા—નારણકાકાનો દેશપ્રેમનો જુસ્સો એટલો બધો હતો કે તેમનો જુસ્સો કુટુંબમાં એક ચિંતાનો વિષય થઇ ગયેલો. તેઓએ ઘરમાંથી બધાં જ વિલાયતી કપડા કઢાવીને બાળી મૂકેલાં. તેઓને ભાનું વેદાંત ઠીક ઠીક વારસામાં મળેલું. શિવોડહમની બૂમો અને મસ્તીમાં તેઓ રહેતા અને ગામમાં દરેક બાળક, વૃદ્ધ તેમજ યુવાન માણસને તેમને થયેલા વેદાંતજ્ઞાન તેમજ દેશપ્રેમના પરિચય અનિચ્છાએ પણ કરાવતા. જો તેઓ બાળપણમાં લગ્નજીવનમાં ગૂંથાઇ ન ગયા હોત તો આજે પણ અમારાં વડીલોના

કહેવા પ્રમાણે સન્યાસી થઈ ગયા હોત.

આ તો મારા ભાનો મને મારા ઘરમાં બેસીને બાલ્યાવસ્થામાં થયેલો પરિચય છે.

મને પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂરૂ થતાં મારા પિતાજી કડી મુકામે મૂકી આવ્યા. હું કડી ગયો પરંતુ ત્યાંથી પિતાજી વિખૂટા પડ્યા ત્યારે બીજા છોકરાઓની માફક મને રડવું ન આવ્યું. બીજા રડતા તો હું સમજાવતો અને દોસ્તી કરી દઈ તેમને અભ્યાસમાં મદદ કરતો. અહીં પણ અભ્યાસની મારી ધગશ અને આવડતને લીધે વિદ્યાર્થીઓમાં અને શિક્ષકોમાં હું પ્રિયપાત્ર બની ગયેલો. મારા ભા મને લગભગ એક મહીનાના કડીના સહવાસ પછી કડી આવેલા ત્યારે મને સમજાયું, ભા કહેવાનો હકક મને એકલાને નથી. સંસ્થાની દરેક વ્યક્તિ તેમને ભા કહે છે. દરેક ના તેઓ ભા છે. આપણા ઘરના ભા આપણા એકલા ના હતા તેથી આપણી સારી સંભાળ રાખતા હતા. એ તો અહીં દરેકના ભા થઈને બેઠા છે એટલે આપણી ઉપર પક્ષપાત ન થાય એ તેમને જોવાનું રહેશે. એટલે સંસ્થામાં હું પૌત્ર મટી એક છાત્ર બન્યો. બધા છાત્રોએ એ મારા હકક ઉપર તરાપ મારી મારા ભાને છીનવી લીધા. અલબત્ત તેથી મને દાદાના વાત્સલ્યની ખોટ જણાઈ પરંતુ મારા છાત્રો અને મિત્રોમાં 'ભાના જગુ'ના બિરૂદથી ઓળખાવા લાગ્યો. ભાની ઓછી થયેલી દેખરેખ મને સાલી નહીં છાત્રો, મિત્રો અને શિક્ષકોએ તે ખોટ પૂરી કરી અને સંસ્થામાં હું આગળ વધવા લાગ્યો.

લગભગ મને યાદ છે ત્યાં સુધી હું અંગ્રેજી ચોથા ધોરણમાં હતો ત્યારે પોષ સુદી ૭ ને રવિવારને દિવસે સવારે સાત વાગે તેઓનો સ્વર્ગવાસ અમદાવાદ મુકામે થયેલો. હું તે વખતે કડી મુકામે હતો. રાત્રે પોપટભાઇ સાહેબે અમદાવાદથી આવી અને અમારા ગૃહપતિ સાહેબને સમાચાર આપ્યા અને તેઓએ મને જણાવ્યું ત્યારે મારા દુ:ખનો પાર નહોતો. હું ખૂબ રડ્યો. ધરાઇને. તેમણે ભણાવેલા વેદાંતની પરવા કર્યા વિના. આત્મા મટી હું અજ્ઞાની જીવ બનીને ખૂબ રડયો. અને આજે પણ તેમની યાદ આવે છે ત્યારે હર્ષનાં આંસુ આવે છે!

તેમના જીવન દરમ્યાન હું બાલ્યાવસ્થામાં હતો. તેમનુ મૂલ્યાંકન કરવાની મારી શકિત નહોતી. જ્યારે હું મોટો થયો ત્યારે કમનસીબે હું તેમને ગુમાવી બેઠો. હું નહી. પરતુ કડીની સસ્થા, કડવા પાટીદાર જ્ઞાતિ, અને ગુજરાત આજે તેમને ગુમાવી બેઠું છે.

તેમની મુરાદ કન્યા કેળવણી આપવાની કડીમાં વિદ્યાલય સ્થાપવાની હતી. તેઓ ઘણી વખતે મારી સાથે વાતોમાં કહેતા હતા. વળી તેઓ કહેતા, 'હું મરી જાઉં ત્યારે મારી પાછળ શ્રાદ્ધ કરશો નહીં હું કર્મ કાંડમાં માનતો નથી. હું જરૂર અમર છું. આત્મામાં આત્મા મળી જશે. મારી પાછળ બારમુ કરશો નહીં. નહીંતર મેં જે કાંઇ જીંદગી દરમ્યાન કર્યું છે તે બધું તમે ગુમાવશો. મારો પિતૃદ્રોહ કર્યો ગણાશે. તમારી પાસે પૈસા હોય અને તેને વાપરવા હોય તો કોઇ કેળવણીની સંસ્થામાં તેનો સદુઉપયોગ કરજો. બને તો સરઢવમાં અંગ્રેજી શાળા સ્થાપજો."

હાલ શું શું સંભળું? વધુ સંભાળું છું તેમ વધુ ભૂલું છું. 'પુણ્યાત્માનાં ઉંડાણો તો આભ જેવાં અગાધ છે!'

શિક્ષણદાતા છગનભા

લેખક : રતિલાલ આત્મારામ પટેલ

મારી બાર કે તેર વર્ષની ઉંમર હતી. ગુજરાતી શાળાઓની પરીક્ષા પુરી થઇ પરીણામ બહાર પડી ગયેલાં. ત્યાં ભા મારા ઘેર આવ્યા. પિતાશ્રીને પૂછ્યું, 'રતિલાલ શું ભણે છે?' જવાબ મલ્યો કે ગુજરાતી પાંચમી પાસ કરી. 'તો હવે એને કડી બોર્ડીંગમાં મુકો.' આ વાકય ભાનું કાન પર પડ્યું. પણ તે શેનું ગમે? જેણે ગુજરાતી ભણી રહ્યા પછી રમવાનું કે બને તે કામ કરવાનું, એટલીજ ટુંકી કલ્પના સેવી હોય, તેને વળી પાછું ભણવાની ઉપાધી કયાંથી પસંદ પડે? ને વળી આગળ કેટલું ભણવું પડતું હશે તેની કોઇ કલ્પના મારા મનમાં હતી જ નહી. તેથી ફરીથી ભણવાની વાતથી ભા અળખામણા લાગ્યા.

છતાં પિતાશ્રી ભાની આજ્ઞાનું ઉલંઘન કરે તેમ ન હતા. તેથી ખુશ્રતી બોર્ડીંગે જ મ[illegible] ગયા. તે ટાઇમે અત્યારે સ્ટેશન સામે આ વિશાળ ઈમારત ન હતી. ગામમાં ખાખચોકના ભાડાના મકાનમાં સૌની સાથે મારી પણ પથારી પડી. શરૂઆતની વ્યવસ્થા, નોકર રસોઇઆ પણ સસ્થામાં સ્થિર નહી. અનાજ વગેરે હાથે વીણવાનું. ને વિધુર પિતા જેમ પોતાના બાળકોને રાંધી ખવરાવે તેમ પોપટભાઇ વગેરે શીક્ષકો કોઇ કોઇ વાર રાંધી ખવરાવે ને પાછાં કપડાં પહેરી આંખો ચોળતા ચોળતા અમારી સાથે નિશાળે આવે ને જે અભ્યાસ હોય તે કરાવે.

આ મકાનમાં રહેતો હતો ત્યાં પાછા ભા મારી પાસે આવ્યા. ને કહ્યું ચાલ મારી સાથે. હું તૈયાર થઇ સાથે થયો. ગયા સ્ટેશને. ભા રેલ્વેના પાટા ઓળંગી સામે પાર લઇ ગયા. ત્યાં શું જોયું? મોટું જમીનનું મેદાન. ઘાસ ખુબ ઊગેલું. તેના વચ્ચે એક લીંબડાનું ઝાડ, તેની બાજુમાં પતરાં ઊભાં કરી માંડવા જેવું બનાવેલું. તેના વચ્ચે એક ખાટલો. ભા તો જઈ એ ખાટલા પર બેઠા, મને પણ બેસાડયો. ને કહ્યું કે, 'જો આ બધી જમીન આપણે લીધી છે.'

પ્રશ્ન—શું આપણે અહીં ખેતી કરવી છે?

ઉ.—ના અહીં તમારે રહેવા મકાન બાંધવું છે.

પ્ર.—મકાન માટે આટલી બધી જમીન? કેટલું મોટું મકાન બાંધશો?

ઉ.—આ જમીન છે એટલું મોટું મકાન બાંધવું છે.

પ્ર.—એટલું મોટું મકાન! પૈસા કયાંથી લાવશો? તમારા પાસે એટલા પૈસા છે?

ઉ.—પૈસા તો નથી પણ પ્રભુ આપશે. તમારા માટે ભીખ માગીશું.

આ ભાની શ્રદ્ધા તથા દૃઢતાની કલ્પનાએ મારા કુમળા હૃદયને મુગ્ધ બનાવી દીધું.

થોડા દિવસ ગયા ત્યાં સાંભળ્યું કે આપણી સંસ્થાનું ખાત મુહૂર્ત છે. પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થો આવ્યા. શેઠશ્રી દુર્ગાપ્રસાદ લસ્કરીના શુભહસ્તે મકાનના પાયાની મુહૂર્ત-

'ભા'નો સંદેશો ગામડે ગામડે પહોંચાડો

—લેખક: શંકરભાઇ રામદાસ પટેલ

જૂની વાત યાદ આવે છે. જ્યારે આજથી ત્રીસેક વર્ષ પહેલાં 'ભા' અમારા વતનમાં–સેલાવી–આવ્યા હતા. એમણે લોકોને સાચું, સાદું જીવન જીવવા માટે ઘણું કહેલું. ખોટા ખર્ચા બંધ કરી, નિર્વ્યસની બની, મરણ પાછળના ખર્ચા તજી દઈ બાળકોને કેળવણી આપવા માટે ભાર દીધેલો. ખોટી વાહવાહ અને આંધળા રિવાજ તરફ ધ્યાન આપવા કરતાં છોકરાંની કેળવણી તરફ ધ્યાન આપવા આગ્રહ કરેલો. આ બધાની છાપ મારા ઉપર પડેલી, જ્યારે હું ૧૬–૧૭ વર્ષનો હતો.

સુધારા ઘરથી જ શરૂ થાય છે એ ન્યાયે મેં એક તરફ કેળવણી માટે કમર કસી (એ વખતે અંગ્રેજી ભણવા ગામ બહાર જવું એ પરદેશ જવા જેવું ભારે ગણાતું), તો બીજી તરફ લોકોનાં–સગાવહાલાંનાં મેણાં સહન કરીને પણ ઝેમ, બારમું કે બારસ ભરવી–જેવા કુરિવાજોની પરવા ન કરી. અને 'ભા'નું મહાસૂત્ર જીવનમાં અપનાવ્યું–કે 'કર ભલા તો હોગા ભલા'.

આજે આનંદનો દિવસ છે કે 'ભા'ને યાદ કરનાર હજારો છે. પણ હજી 'ભા'નો સંદેશો ગામડેગામડે પહોંચાડવાનો બાકી છે. હજી અજ્ઞાન, મોટાઇનો મોહ, અને બીનજરૂરી ખોટાં ખર્ચ સદંતર બંધ થયાં નથી. હજી તો ગામડાંની ભોળી અજ્ઞાન પ્રજાને ફોસલાવી–પટાવી ચૂસતો એક વર્ગ છે. રાજકીય, સામાજીક કે ધાર્મિક બહાને પ્રજાને હોળીનું નાળિયેળ બનાવી તાગડધિન્ના કરનાર તકસાધુ વર્ગ હાજર છે. ભાની શિખામણ પ્રમાણે પ્રજા જીવતી થાય તો કેવું સારું!

આપણે 'ભા'ની સ્મૃતિ તાજી રાખવા એમનું બાવલું મૂકવાનું નક્કી કર્યું છે. પણ બાવલું મૂકી, ઘડીભર ભેગા થઈ, વાતો કરી વેરાઇ જઇએ એટલેથી 'ભા'નું ઋણ અદા થતું નથી. ખરું કામ તો ગામડાંમાં પડ્યું છે, જ્યાં આપણો સમાજ હજુ અંધારે અટવાય છે. આપણા રોગનું નિદાન કરી 'ભા'એ કેળવણીરૂપી રસાયણ–ગોળી આપી, જેનાથી કેળવણીની ભૂખ ખૂબ ઉઘડી છે, પણ એ ભૂખને સાચે માર્ગે વાળવી અને યોગ્ય રીતે સંતોષવી એ કામ આપણું છે. એ કામ ભાષણોથી, સીગરેટ–પાનના ડૂચા મારી ને થવાનું નથી. એના માટે તમન્ના જોઇએ, ભોગ આપવો જોઈએ, ગામડામાં જઇ કાર્યમાં દટાઈ જવું પડે. એ લહેરનું કામ નથી.

ભાનું સાચું સ્મારક અને સાચું તર્પણ ઓળખવું પડશે. ત્યારે જ એ અભણ 'કેળવણી–કાર'નું ઋણ ફેડાશે.

ગુજરાતની આપણી શાળાઓ અને છાત્રાલયો એક રીતે 'ભા'નાં સંતાન છે. એમને ભૂલી જઇને તમે ભાનું સ્મારક કરી શકશો નહિ. 'ભા'નાં એ માનસ–પુત્રો તરફ વહાલથી જુઓ, મદદ કરો, માર્ગદર્શન આપો તો 'ભા'ની આંતરડી ઠરશે. આડે રસ્તે જતું દાન

નવો ફાલ 'ભા'ના સંસ્કાર ઝીલે

—લેખક: શંકરલાલ ઇશ્વરદાસ પટેલ

પૂજ્ય ભા આજે અમારી વચ્ચે નથી. પરંતુ તેમનો કુટુંબ તથા ગામ પ્રત્યેનો અને સમાજ પ્રત્યેનો જે પ્રેમ હતો તે મને યાદ આવે છે. અમારી સરઢાની સ્કૂલમાં જ્યારે મેળાવડો થતો. ત્યારે બાળકોને પ્રેમથી શાખામણ આપતા અને કહેતા કે 'તમે જાગૃત થાઓ. ખુબ ભણો. આગળ વધો. ભણુભણીને શહેરમાં જઇ ધંધે વળગો. ત્યારે જ તમારા ગામની ઉન્નતિ થશે. બીજી બાજુ બારમાં, બાળલગ્નો વગેરે, તમે જાગૃત થશો તો, તમારા વડીલોને બંધ કર્યા સિવાય છુટકો નથી. આ રીતે દર સાલ છોકરાઓને ઘણાજ પ્રેમથી શીખામણ આપતા. તેમના ગયા પછી મેળાવડા થાય છે પરંતુ ભાની પ્રેમાળ શબ્દોની છોકરાઓ ઉપર જે છાપ પડતી હતી તેની ખોટ પૂરી પાડનાર આજે કોઈ વ્યક્તિ નથી. ગામને જાગૃતિના માર્ગ ઉપર લાવવાની એમની પ્રબળ ઉત્કંઠા હતી.

સમાજ સુધારાના 'ભા'ના સંસ્કારો શાળામાં ભણતા બાળકોને આપીએ તો નવો ફાલ સુંદર થશે. ભાના જીવનમાંથી નવી પ્રજા બળ મેળવે તો કેવું સારું?

સરઢવને નહીં પણ આખા ઉત્તરગુજરાતને ભાની ખોટ પડી છે. મને એટલો અફસોસ થાય છે કે ગામની ભાએ આટલી સેવાઓ કરી છતાં ગામે તેમને ઓળખ્યા નથી.

બેસતા વર્ષે જ્યારે ગામ ભેગું થતું ત્યારે ભા ભાષણમાં કહેતા કે તમે છોકરાઓને બહાર કાઢો અને ધંધે લગાવો અને જે છોકરાઓ જાય તે એ ખ્યાલ જરૂર રાખે કે તેમનાથી બને તેટલા છોકરાઓને ખેંચી જાય શરૂઆતમાં ભાએ જાતે છોકરાઓને ધંધે લગાવ્યા. આજે ગામમાંથી સારા પ્રમાણમાં છોકરાઓ બહાર નીકળેલા છે. ભાએ અમારામાં બંધુત્વ ભાવના કેળવવાનો જે રસ રેડ્યો હતો તે ફુલ્યો ફાલ્યો છે. આજે પણ અમારામાં બંધુત્વ ભાવના કાયમ છે તથા બંધુત્વ ભાવના જાગૃત થવાથી આજે અમારામાં જે સંપ છે તેથી મગરૂબ છીએ. ભાએ કેળવણીનો પ્રચાર કર્યો. ખોટા ખરચા બંધ કરાવ્યા તથા છોકરાઓને શહેરમાં મોકલી ધંધે લગાડવાનો પ્રચાર કર્યો તેથી ગામ ઘણું સુખી છે. છગનભા અમર રહો.

★

યોગ્ય માર્ગે વળે તો ધનના ઢગલા છે ઢગલા.

મોંઘી (મુશ્કેલ થતી) કેળવણી

પૂજ્ય છગનભાના જીવનમાંથી પુરુષાર્થનો સંદેશો લઇ કેળવણીને સસ્તી અને સામાન્ય વર્ગને પણ પોષાય એવી બનાવવી એ આપણી ફરજ છે. ગામડાઓનાં જૂથ પાડી પાંચપાંચ દસદસ ગામ વચ્ચે શાળાઓ થાય તો સસ્તામાં કેળવણી આપી શકાય; ઘેર રહીને ભણી શકાય.

એક મૂઠી અનાજ

સ્વાશ્રય એ ભાનો સિદ્ધાન્ત હતો. બીજા મોટા ધમાલા કરતાં આ રસ્તો ઠીક છે. આ પ્રમાણેનાં જૂથનાં ગામડાં ઘરદીઠ દરરોજ એક જ મૂઠી અનાજ તે તે શાળાના નિભાવ અર્થે આપે તો ધનના ઢગલા થઇ જાય. આપણે બાવાને, તરગાળાને, રામલીલાવાળાઓને, ભાટ, ચારણ, તુરી, પુરાણી, બ્રાહ્મણ,–કણબી પાછળ કરોડ-વગેરેને થોડુંઘણું આપતા આવ્યા છીએ, આપે જઇએ છીએ. આ બધું ખંખેરી નાખી અને મૂઠી અનાજ બાળકો માટે જુદું કાઢીએ તો કેટલું સુખ થઇ જાય !

દરરોજની મૂઠી લેખે એક ઉંબરેથી વરસે દહાડે એક મણ અનાજ થાય. ગામમાં સરેરાશ ૧૦૦ ખેડૂત ગણીએ તો ૧૦૦ મણ અનાજ થાય. પાંચ ગામનું જૂથ વર્ષમાં ૫૦૦ મણ અનાજ ભેગું કરી શકે, જેની કિંમત રૂા. ૩૦૦૦) ત્રણ હજાર થાય. આજ પ્રમાણે લગ્ન કે મરણ પાછળ પાંચ–દસ રૂપિયા વિદ્યાયજ્ઞમાં આપવાની પ્રથા શરુ થાય તો બીજા હજારેક રૂપિયા એક જુથમાં સહેજે થાય.

અરે ! છગનભા તો કહેતા કે મહેસાણા/જીલ્લામાંથી દરેક ખેડૂત રોજની એક જ બીડી મને પહોંચાડે તો પણ કોમનાં બધાં બાળકો મફત ભણાવું !

સૌથી મોટું દાન વિદ્યાદાન છે.

અત્યારસુધી ઘરનાં છોકરાંને ઘંટી ચાટતાં મૂકી ઉપાધ્યાયને આટો આપ્યો છે. અત્યાર-સુધી સૂપડે સૂપડે દાણા આપ્યા છે. હવે શું પોતાનાં જ બાળકો માટે મૂઠી અનાજ આપતાં ખેડૂત અચકાશે ? એ દાનથી ફક્ત ભણનાર જ નહિ પણ સમાજ તરી જશે અને તમે ખરો ધર્મ આચર્યો ગણાશે. બીજા દાનમાં તો દાન લેનારનું પતન થાય છે. વિદ્યાદાન જ એવડું ફળદાયી છે—લેનાર અને દેનાર બન્ને માટે. જે દાનથી દાન લેનારને પોતાના પગ ઉપર ઉભા રહેવાની શક્તિ આવે છે તે જ ખરૂ દાન ! એવા સાચા આશીર્વાદ તમારા આત્માને શાંતિ આપશે.

આ પ્રમાણે વર્તીશું, જ્ઞાનની કિંમત સમજીશું અને બીજા કુરિવાજો અને ખોટા ખર્ચામાં વેડફાતો નાણાંપ્રવાહ સાચે રસ્તે વાળીશું ત્યારે જ આપણે 'ભા'ને પગલે પગલે ચાલ્યા કહેવાઇશું.

અને સંત પુરૂષોનું સાચું અનુસરણ કરવું એજ સાચું તર્પણ કહેવાય.
કોટિ વંદન હો એ પૂણ્ય વિભૂતિને ! !

છગનભાનો સંદેશો એ હતો—

"ભણેલાઓ બીજાને ભણાવે"

—લેખક : ચોકસી ધરમચંદ શિવલાલ

દુ:ખના સાગરમાં ડૂબેલા પાટીદાર સમાજને તારવા માટે છગનભાએ જે હામ ભીડીને કાર્ય કર્યું છે એ કદી પણ ન ભૂલાય એવું છે. સ્વ. 'ભા'ની સ્મૃતિ જાળવી રાખીએ અને એની સાથોસાથ સમાજનું ઋણ અદા કરવાની ભાવનાથી કાર્ય કરીએ તો જ આપણે તેમને સાચી અંજલિ આપી ગણાય.

આપણા અજ્ઞાન સમાજ આગળ ભા જ્યારે કેળવણીની વાત કરતા હશે, એનું મહત્વ સમજાવતા હશે, એ શરૂ શરૂના દિવસોમાં ભાને કાંઇ ઓછી મુશ્કેલી નહિ પડી હોય. તે વખતે તેમની પીઠ થાબડે, એમનું કામ ઉપાડી લે એવા કેળવાયેલાની સંખ્યા અતિશય જુજ હતી. અને છતાં પણ ભાએ જે એકધારી પ્રગતિ કરી છે એને માટે ગૌરવ લેવા જેવું છે.

આજે તો ભણેલાઓ થોકબંધ દેખાય છે. ભા અભણ હતા. પણ ભાવિ પ્રજા અભણ ન રહે એ માટે એમણે ભારે પુરૂષાર્થ કર્યો. આજે ભણેલાઓની ઘણી મોટી સંખ્યા તૈયાર થઇ છે ત્યારે પણ ભાનું કાર્ય આપણે આગળ ધપાવવામાં કંઇ જ નથી કરી શકયા એવો એકરાર કરતાં હૈયું કંપે છે. ભાની મુરાદ હતી કે એકને ભણાવીશ તો એ બીજા અનેકને ભણાવશે અને એમ કરતાં કરતાં આખો સમાજ જાગશે. પણ ભાની એ મુરાદ બર લાવવામાં આપણો ભણેલો વર્ગ કંઇ ઉપયોગી થયો છે ખરો ?

આપણું ભણતર આપણને, આપણા સમાજને અને દેશને બેવફા ન નિવડે એ તરફ આપણે નજર નાંખતા રહેવું પડશે, આપણે ભણ્યા, ઠેકાણે પડ્યા એથી શું ? આપણા ઘર તરફ, આપણા સમાજ તરફ જોયા વિના આપણે એકલા ગાંડાની પેઠે દોટ મૂકીશું તેમાં આપણી શોભા નથી.

આજે આપણી પાસે કેળવાયેલાની સંખ્યા સારી છે. એ બધા જ સંગઠીત બનીને આપણે જનસેવાનાં કાર્યો ઉપાડીએ તો કોઇ પણ કામ કરવાને માટે આપણે પુરતા સમર્થ છીએ.

'કન્યા કેળવણી' એ પૂ. ભગનભાનું અધુરું કાર્ય પૂરું કરવાની આપણી સૌની જવાબદારી છે. બે વર્ષથી પરિષદોમાં એ ચર્ચાનો વિષય બન્યો છે. પણ સહકારના અભાવે, કાર્યકરોના અભાવે એ દિશામાં આપણે આગળ વધી શકયા નથી.

કડીની સંસ્થામાંથી ૫૦૦૦ જેટલા વિદ્યાર્થીઓ પસાર થઇ ગયા. બીજા વધુ નહિ તો અન્ય સંસ્થાઓમાંથી કમથી કમ ૫૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ બહાર પડ્યા હશે. આમ જે સમાજમાં ૧૦૦૦૦ જેવો અંગ્રેજી કેળવણી પામેલો વર્ગ હોય તો પણ સહકારનો અભાવ દેખાય એ કેવી વાત ગણાય ?

વકીલ ધનાભાઈ છ. પટેલ
ઠે. સ્વામિનારાયણ મંદિર પાસે.
મું. કડી તા. કડી (ઉ. ગુ)

'ભા'નાં મીઠાં સ્મરણો

લેખક : કલ્યાણભાઇ ગો. પટેલ,
આચાર્ય, નવીન સર્વ વિદ્યાલય, વડનગર.

પ્રાતઃસ્મરણીય પૂ. છગનભાના નામનું સ્મરણ થતાં જ મનઃચક્ષુ સમક્ષ એમની પ્રેમાળ મૂર્તિ ખડી થાય છે. એમનું સુકલકડી શરીર અને અમી નિગળતાં નયનો આજે પણ હૃદયમાં અનેક ઊર્મિઓ જગાડે છે. આશ્રમજીવનનાં એ મીઠાં અને અવિસ્મરણીય વર્ષો યાદ આવતાં જ એમની સાથેના પ્રસંગો યાદ આવે છે અને હૃદયમાં અકથ્ય ભાવનાઓ પેદા કરે છે.

રજાઓના દિવસો હતા. પંદરેક વિદ્યાર્થીઓની એક ટુકડી લઇ છગનભા સંસ્થા માટે ફંડ ઉઘરાવવા નીકળ્યા હતા. વિદ્યાર્થીઓને એમની લાક્ષણિક વાતોથી હસાવતા એ ગામડે ગામડે ઘૂમતા હતા. એમની તળપદા શબ્દોથી ભરેલી વાણીમાં જ્યારે એ લોકોને સંબોધતા ત્યારે એમના મુખ ઉપર અપૂર્વ શ્રદ્ધા દીપી ઉઠતી. ગામડાની જનતા એમની વાણીથી મંત્રમુગ્ધ બની જતી. ભાષણની વચ્ચે આવતાં ટૂંકાં દૃષ્ટાંતો એમના વક્તવ્યને સ્પષ્ટ ને સુરેખ બનાવતાં.

ફરતાં ફરતાં વિદ્યાર્થીઓની ટુકડી સાથે એ.. ગામે પહોંચ્યા. સવારના દસનો સુમાર હતો. ગામના એક મંદિરમાં પડાવ નાંખ્યો. ત્યારબાદ વિદ્યાર્થીઓ સરઘસ આકારે ગામની શેરીએ શેરીએ ઘૂમી વળ્યા. ગીતોના સરોદોથી ગામને ભરી દીધું. ગામનાં સ્ત્રી પુરુષો વિદ્યાર્થીઓના આ સરઘસને જોવા ઘરમાંથી બહાર નીકળતાં અને કોઈ પ્રશંસાનાં પુષ્પો વેરતું તો કોઇ કડવી ટીકા કરતું.

બપોરના બાર વાગ્યા. પરંતુ જમવાની કંઈ સગવડ ન થઈ. વિદ્યાર્થીઓને કકડીને ભૂખ લાગી હતી. વિદ્યાર્થીઓને પોતાના પુત્રતુલ્ય ગણનાર છગનભાથી આ સહ્યું જતું ન હતું. જમવાનું કહેવા ગામમાંથી કોઇ સ્ત્રી કે પુરૂષ ફરકતું ન હતું. ત્યાં તો છગનભાના મુખ ઉપરથી દુઃખની એક કરુણ રેખા પ્રગટીને અલોપ થઇ ગઇ. એમની આંખમાં શ્રદ્ધાનું નવું તેજ ઝબક્યું. એમણે વિદ્યાર્થીઓને ઝોળી લઈ ઘેરઘેર ફરી રોટલાના ટુકડાઓ ઉઘરાવવા કહ્યું. છગનભામાં રહેલી શ્રદ્ધાએ એમ કરવાનું વિદ્યાર્થીઓને બળ આપ્યું. 'વિદ્યાર્થીના આશીર્વાદ' એમ બોલતા બોલતા વિદ્યાર્થીઓ ઘેર ઘેર ફરી વળ્યા. થોડા સમયમાં છગનભા આગળ રોટલાના ટુકડાઓ અને કોઇ ઉદાર ગૃહિણીઓએ આપેલાં મરચાં અને અથાણાનો ઢગ થયો. બધાએ સાથે મળી એ ટુકડાઓ ખાધા અને સુદામાના તાંદુલમાં કૃષ્ણે મુકેલો સ્વાદ એ રોટલાના ટુકડામાં વિદ્યાર્થીઓએ અનુભવ્યો.

બીજા દિવસે અમારો પ્રવાસ આગળ વધ્યો. અમારી ટુકડીમાં કેટલાક શહેરના પણ વિદ્યાર્થીઓ હતા, જેમણે ગામડું કદી જોયું જ ન હતું. એક ગામમાંથી ફંડ કરી અમે આગળ જવા તૈયાર થયા, ત્યાં ગામના બે ચાર સમજુ માણસોને લાગ્યું કે વિદ્યાર્થીઓ જમીને જાય તો સારું. એમના પ્રેમને વશ થઇ છગનભાએ એ માગણી સ્વીકારી અને વિદ્યાર્થીઓને મિષ્ટાન્ન મળ્યું. બીજા એક ગામે ઘર દીઠ એક એક વિદ્યાર્થીને જમવા માટે મોકલી આપવામાં આવ્યો. એક વિદ્યાર્થીને જમવામાં કાચો રોટલો અને કઢી મળ્યાં.

છગનભાનો આદેશ હતો કે જે કંઇ મળે તે પ્રેમપૂર્વક ખાઇ લેવું. વિદ્યાર્થી જેમ તેમ કરી શરમનો માર્યો ખાઇ તો ગયો. પરંતુ ઘરમાંથી બહાર નીકળતાં જ તેને ઉલટી થઇ અને કઢી ને રોટલો બહાર નીકળી ગયાં. પણ પેલો વિદ્યાર્થી તો હસતો જ હતો. સ્વેચ્છાએ સ્વીકારેલા કાર્યમાં નિરાશા અને દુઃખ દૂર નાસી જાય છે. ડોસીમાએ પીરસેલા રોટલા અને કઢી ગમે તેવાં હોય પણ વિદ્યાર્થી તરફનો એમનો પ્રેમ અપૂર્વ હતો. આવા સંજોગોમાંથી બોધ આપવાનો એક પણ પ્રસંગ છગનભા જવા દેતા નહિ. એમની સાથેનો પ્રવાસ ફરતી શાળા બની જતી. અત્યારનું શિક્ષણશાસ્ત્ર શિક્ષણમાં જાતઅનુભવના મહત્ત્વની ભલે બાંગ પોકારતું હોય પણ પૂ. છગનભાએ તો વર્ષો પહેલાં એને અમલમાં મૂકી દીધું હતું. આવા પ્રવાસોમાં વિદ્યાર્થીઓને વ્યાવહારિક જ્ઞાનનું પુરતુ ભાથું મળી રહેતું.

છગનભા બહારગામથી આવે એટલે વિદ્યાર્થીઓનાં ઝુંડ એમને વીંટળાઇ વળે. એમને જોઇને વિદ્યાર્થીઓ આત્મીયતા અનુભવે અને છગનભા પણ બહારથી આવે એટલે વિદ્યાર્થીઓ માટે એકાદ મીજબાની કે ફળફળાદિની કોઇ ભેટ લેતાજ આવ્યા હોય. વિદ્યાર્થીઓને જોતાંજ એમના હૃદયમાં પ્રિતૃપ્રેમનું ઝરણું વહેતું.

રાત્રે એ ખાટલામાં પડ્યા પડ્યા વિદ્યાર્થીઓને પંચીકરણ અને વેદાંતના સિદ્ધાંતો સરળ દૃષ્ટાંતો દ્વારા સમજાવતા. વિદ્યાર્થી ભણવામાં હોશિયાર છે કે ઠોઠ એ એમને મન મહત્ત્વની વસ્તુ ન હતી. વિદ્યાર્થીના ચારિત્ર્ય ઘડતર ઉપર જ એમની આંખ મંડાયેલી રહેતી. ચારિત્ર્યની ખામી એમના હૃદયને હલાવી નાખતી.

સંસ્થાના જુના વિદ્યાર્થીઓના સમાચાર જાણવા હંમેશાં એ ઉત્સુક રહેતા. કોઇ કોઇ વાર વિદ્યાર્થીને ધંધે વળગાડવામાં, એને આગળ અભ્યાસ કરવા માટે સ્કોલરશીપ મેળવી આપવા માટે પોતાનાથી બનતું બધું કરી છૂટતા. વિદ્યાર્થીઓની આગળ ભણવાની મુશ્કેલીઓ દૂર કરવાના હેતુથી એમણે વડોદરા અને અમદાવાદમાં છાત્રાલયો ઉભાં કરાવ્યાં. એ છાત્રાલયો ઉભાં કરવામાં છગનભાની પ્રેરણા અને સાથ હતો.

આ રીતે ગામડે ગામડે ફરીને નાખેલી ટેલમાંથી જે કંઇ પૈસા મળ્યા એમાંથી આજની કડીની સંસ્થા ઉભી થઇ છે. સંસ્થાની એકે એક ઈંટ સ્વાશ્રય અને સેવાની બુલંદ બાંગ પુકારે છે. જેણે વિદ્યાર્થીઓને આશ્રમના મકાનના ચણતર સમયે ઇંટો ઉપાડતા કે નળિયાં ફેરવતા જોયા છે એ એને બરાબર સમજે છે. એ ઈંટોની પાછળ એક નિઃસ્વાર્થ અને સેવાભાવી વ્યક્તિનો ભવ્ય ત્યાગ છુપાયેલો છે.

આવી એક મહાન વિભૂતિ માટે શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકરે પણ કહેલું કે ‘છગનભા ભલે અભણ હોય પણ એ જ હિંદની જીવતી અને જાગતી સંસ્કૃતિ છે.’ એમના જીવનને સાચી રીતે જાણનાર અને સમજનારને ઉપરના વક્તવ્યની પ્રતીતિ થયા વગર નહિ રહે. અને સાચે જ સ્વ. છગનભાના ચારિત્ર્યધાવણ વિના સંસ્થાનો વહીવટ આજના જેટલો શુદ્ધ, વ્યવસ્થિત અને નિરામય ન હોત. નિરાભિમાન અને કર્તવ્યશીલતા, સેવાભાવ અને નિઃસ્પૃહતા, સૌમ્યતા અને ઋજુતા વગેરે એમનાં સૌજન્યનાં જુદાં જુદાં પાસાં હતાં.

આવા સમાજના એક મહાન જ્યોતિર્ધરને, સુધારાના સેનાનીને હજારો વંદન હો...!